

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1974

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ Κ. ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο 1974 συμπληροῦται ἑκατονταετία ἀπὸ τῆς ὀλοκληρώσεως τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Δύο αὐτοτελεῖς τόμοι θὰ ἀκολουθήσουν· ὁ εἰς θὰ περιλάβῃ τὸν Ἐπίλογον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (1877), ὁ ἕτερος τὴν Histoire de la civilisation hellénique (1878). Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ μεγάλου τούτου ἱστορικοῦ ἔργου ἐξεδόθη τῷ 1860. Εἶχε προσηγηθῆ, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (1853), βραχεῖα διατύπωσις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1852.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, μετὰ πρότασιν τῆς Τάξεως τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν, ἀπεφάσισε νὰ ἀνεγείρῃ μνημεῖον πρὸς τιμὴν τοῦ ἔθνικοῦ ἱστορικοῦ, χρησιμοποιοῦσα ὡς πρώτην ὕλην αὐτὸ τοῦτο τὸ προῖόν τοῦ τεραστίου ἐπιστημονικοῦ του μόχθου. Οὕτως ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἀποκαθαιρομένη τῶν ἀλλοτριῶν παρεμβολῶν, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐλασσόνων διατριβῶν καὶ πραγματειῶν, τῶν παντοειδῶν δημοσιεύσεων καὶ ἄρθρων, μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων ἀλλὰ λιπῶν παραρτημάτων καὶ πινάκων, μετὰ βιβλιογραφικῶν συμπληρωμάτων καὶ χαρτῶν, θὰ παραδοθῶν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς μείζονα αὐτοῦ ἐν τῇ ἔθνικῇ ἱστορίᾳ παιδευσιν. Ὡσαύτως ἡ Σύγκλητος ἀνέθηκε κατὰ νόμον εἰς τὸν Πρόεδρον νὰ εἴπῃ τὸν προσ-

ήκοντα ἐπὶ τῇ ἐθνικῇ ἐορτῇ λόγον, ἐκλέγων τὸ θέμα του ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης, ἣ ὁποία ἐνέπνευσεν εἰς τὸν Παπαρρηγόπουλον σελίδας μεγαλείου καὶ κάλλους. Τὸ θέμα τοῦτο θὰ εἶναι : «*Ἡ Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἱστορικῆς αὐτοσυνειδησίας*». Ὅλαι αἱ ἀτραποί, διὰ τῶν ὁποίων θὰ διέλθῃ ἡ ἀδρομερῆς ἔκθεσις τοῦ ὁμιλητοῦ, θὰ συνανηθοῦν εἰς ἓν κοινὸν σημεῖον : εἰς τὴν παρασκευὴν καὶ ὠρίμανσιν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος καὶ εἰς τὴν ὠρίμανσιν καὶ παρασκευὴν τοῦ συνθετικοῦ ἔργου τοῦ ἐθνικοῦ ἱστορικοῦ.

Α'.

Ἡ Βυζαντινὴ ἱστοριογραφία καὶ ἡ Νεοελληνικὴ ἱστορικὴ διανόησις συνυπάρχουν κατὰ τὴν ὑπερτάτην ἐκείνην στιγμήν τῆς πτώσεως τῆς μεγάλης χριστιανικῆς πρωτευούσης. Ἐκ τῶν τεσσάρων ἐπισημοτέρων ἀφηγητῶν τῆς Ἀλώσεως ὁ Δούκας καὶ ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς εἶναι ἀμεσώτερον ἐξηρημαμένοι ἐκ τῆς Βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐνῶ ὁ Μιχαὴλ Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριος καὶ ὁ Ἀθηναῖος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης τέμνονν ἰδίαν ὁδόν. Ἀμφότεροι στρέφονται πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα τοῦ Θουκυδίδου καὶ ἐν μέρει τοῦ Ἡροδότου· ἀμφότεροι ἔχουν ὡς κύριον ὑποκείμενον τὴν ἐπικράτησιν τῆς Ὀθωμανικῆς δυνάμεως, διαφέρουν δ' ὅμως ὡς πρὸς τὰς γενικωτέρας ἰδεολογικὰς τοποθετήσεις. Ὁ Κριτόβουλος, ἱστορικὸς καὶ ἐπαινέτης τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β', ἀλλ' οὐχ ἦττον τοῦ γένους προνοῶν, εἶδεν ὡς σωτηρίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν ἔνταξιν αὐτοῦ εἰς τοὺς κόλπους τοῦ ἀνερχομένου ἀλλοθρήσκου κράτους. Ὁ Χαλκοκονδύλης εἶναι ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς. Ἀνήκει εἰς τὴν γενεὰν τῶν μεγάλων Ἑλλήνων ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀφηγεῖται τὴν ἄνοδον τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, ἀλλὰ τὰ διαφέροντά του περιλαμβάνουν τοὺς Εὐρωπαϊκοὺς λαούς. Ἡ Ῥωμαϊκὴ, ἢ Βυζαντινὴ δηλαδὴ Αὐτοκρατορία, εἶναι ὀνόματι μόνον τοιαύτη· ἐν τῇ πραγματικότητι εἶναι τῶν Ἑλλήνων ἔργον. Γράφει ἑλληνιστὶ «ἐπεὶ ἦ γε τῶν Ἑλλήνων φωνὴ πολλαχῆ ἀνὰ τὴν οἰκουμένην διέσπαρται καὶ συχναῖς ἐγκαταμέμεικται», εἶναι δὲ «κλέος μὲν αὐτῇ μέγα τὸ παραντίκα, μεῖ-

ζον δὲ καὶ ἐς αἰθίς, ὁπότε δὴ ἀνὰ βασιλείαν οὐ φαύλην Ἑλληνας τε αὐτοὺς βασιλεὺς καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς, οἱ δὴ καὶ οἱ ἐκ τῶν Ἑλλήνων παῖδες ξυλλεγόμενοι κατὰ σφῶν αὐτῶν ἔθιμα ὡς ἥδιστα μὲν σφίσι αὐτοῖς, τοῖς δὲ ἄλλοις ὡς κράτιστα πολιτεύοντο»¹. Διὰ τὴν παιδείαν, διὰ τὰ Εὐρωπαϊκὰ διαφέροντα, διὰ τὴν ἑλληνοκεντρικὴν Βυζαντινὴν θεωρίαν, διὰ τοὺς τολμηροὺς ὀπτασιασμοὺς ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης εἶναι ὁ πρῶτος μέγας ἱστορικὸς τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Τὸ ἔργον του, μεταφρασθὲν εἰς τὴν Λατινικὴν ὑπὸ τοῦ *Conrad Clauser* καὶ ἐκδοθὲν ἐν Βασιλείᾳ τῷ 1556, ἔτυχε μεγάλης διαδόσεως ἐν τῇ Δύσει².

Τὴν ἱστορικὴν γραμματείαν τῆς μετὰ τὴν Ἑνωτικὴν ἐποχῆς διεκρίναμεν εἰς Μεταβυζαντινὴν καὶ Νεωτέραν Ἑλληνικὴν. Ἄμφότεροι οἱ ὅροι δὲν ἔχουν ἐνταῦθα ἀπλῶς χρονικὴν σημασίαν· δὲν δηλοῦν τὴν ἐν τῷ χρόνῳ σχέσιν μετὰ τῆς προηγηθείσης Βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας ἢ καὶ πρὸς ἀλλήλας. Χρησιμοποιοῦνται ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ καὶ χαρακτηρίζουν ὄχι μόνον τὰ ὑπὸ ἑκατέρας καλλιευγόμενα εἶδη, ἀλλὰ καὶ τὰς γενικώτερας συνθήκας τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν, ἐξαιρέτως δὲ τὸ γενικώτερον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον διέπει αὐτάς. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ ἀντιδιαστολὴ τῶν ὅρων Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Ἱστοριογραφία λαμβάνει ἐν τῇ παρουσίᾳ διαπραγματεύσει τὰς διαστάσεις δύο κεφαλαιωδῶν πνευματικῶν ἐνοτήτων.

Βραχείας διενκρινήσεως χρήζει καὶ ὁ ὅρος Ἱστοριογραφία. Ἡ ἱστορικὴ γραμματεία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας δὲν ἔχει συστηματικῶς διερευνηθῆ. Μεγάλα προβλήματα γεννῶνται ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὰς πηγὰς τῆς, ὑπάρχουν δὲ εἰσέτι κείμενα ἀνέκδοτα, κακῶς ἐκδεδομένα ἢ ἀπρόσιτα. Μέχρις οὗ ἡ ἔρευνα ἐπιληφθῆ τοῦ τεραστίου τούτου ἐγχειρήματος, μία θεμελιώδης μεθοδικὴ ἀρχὴ ἐπιβάλλεται εἰς τὸν μελετητὴν: νὰ πλησιάζῃ τὴν πλουσίαν καὶ ἀγρίαν βλάστησιν τῆς

1. Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, Ἐποδείξεις ἱστοριῶν, Α', 2, 13 κέ., ἐκδ. Δαρκό.

2. *Agostino Pertusi, Storiografia umanistica e mondo Bizantino, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Quaderni, 5, ἐν Παλέρμῳ, 1967, σελ. 47 κέ.*

ιστορικής ταύτης παραγωγής, ἀφοῦ ἀποβάλλῃ τὰ παραδεδεγμένα σχήματα τῆς ἀρχαίας ἢ καὶ αὐτῆς τῆς Βυζαντινῆς γραμματείας. Κατὰ βάσιν καὶ ἐν τῇ μετὰ τὴν ᾿Αλωσιν ἱστοριογραφία ἐξακολουθοῦν ὑφιστάμεναι αἱ «δύο συστάδες», ὡς ἔλεγεν ὁ Κάρολος *Krumbacher*³, τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν χρονογράφων, ἂν καὶ οὐχὶ σπανίως τὰ ὄριά των συγχέονται.

Γενικώτερον ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν εἰδῶν τοῦ ἱστορικοῦ λόγου πρέπει νὰ πρυτανεύσῃ τὸ κριτήριον τῆς ἐκπεφρασμένης βουλήσεως τῶν συγγραφέων νὰ παραδώσουν εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους τὴν μνήμην τῶν δρωμένων καὶ τῶν συμβεβηκότων, τὴν *Historiam rerum gestarum*, κατὰ τὸν κλασσικὸν ὀρισμόν. Οὕτως ὁ ἐρευνητῆς, λαμβάνων τὸν ὄρον Ἱστοριογραφία ἐν τῇ εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ, πλὴν τῶν παραδεδεγμένων κλάδων, θὰ ἀξιῶσῃ, ἂν μὴ ἰσοτιμίας, πάντως ποιᾶς τινος ἀνοχῆς λογοτεχνικὰ εἶδη διαφορώτατα: τὸ ἀπομνημόνευμα, τὰς ἐφημερίδας, τὰ ἡμερολόγια δηλονότι, τὴν βιογραφίαν, τὴν ἱστορίζουσαν περιήγησιν, ἀλλὰ καὶ ἔτι ἐλευθεριωτέρας μορφᾶς ἱστορικῆς ἀπομνημονεύσεως, τὰς ἐν πεζῷ ἢ ἐν ἐμμέτρῳ λόγῳ διηγῆσεις, τοὺς θρήνους καὶ τὰ παντοῖα ἐπύλλια⁴.

3. *K. Krumbacher*, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, τόμ. Α', σελ. 440 κέ.

4. Ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐκθέσει ἐχρησιμοποιήθησαν, πλὴν τῶν ἐπὶ μέρους ἀναφερομένων δημοσιευμάτων, καὶ γενικώτερα τινὰ ἔργα, μάλιστα δὲ τὰ ἐξῆς: *K. N. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας, ἐν Ἀθήναις, 1868.—*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῆς πρώτης ῥίζης ὡς τὴν ἐποχὴν μας, τέταρτη ἐκδόσις, ἐν Ἀθήναις, 1968.—*Börje Knös*, *L'Histoire de la Littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Stockholm - Göteborg - Uppsala, 1962.—*Émile Legrand*, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, εἰς τόμους τέσσαρας, ἐν Παρισίοις, 1885 - 1906, καὶ *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, εἰς τόμους πέντε, ἐν Παρισίοις, 1894 - 1903.—᾿Ωσαύτως *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle* par *Émile Legrand*, oeuvre posthume complétée et publiée par *Mgr Louis Petit et Hubert Pernot*, εἰς τόμους δύο, ἐν Παρισίοις, 1918 - 1928.—*Γεωργίου Γ. Λαδᾶ* καὶ Ἀθανασίου Δ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1795, ἐν

Κλασσικά Βυζαντινά είδη, ή χρονογραφία και τὸ χρονικόν, ἀκμάζουσιν καθ' ὄλην τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀκριβῶς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν ἔχουν ὡς ἀφετηρίαν μακρότερα ἢ βραχύτερα χρονικά τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος: τὸ ἔμμετρον Χρονικὸν περὶ τῆς τῶν Τούρκων βασιλείας τοῦ Ἰέρακος (ἀπὸ τοῦ 1300 μέχρι τοῦ 1461), ἡ Ἐκθεσις χρονικὴ (ἀπὸ τοῦ 1391 μέχρι τοῦ 1517 ἢ, κατὰ τινὰ χειρόγραφα, μέχρι τοῦ 1543), ἡ Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία, μεταγλωττισθεῖσα εἰς κοινὴν φράσιν ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (ἀπὸ τοῦ 1454 μέχρι τοῦ 1578), καὶ ἡ Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ μεταγραφὴν Θεοδοσίου Ζυγομαλά (ἀπὸ τοῦ 1391 μέχρι τοῦ 1578).

Διαφόρου προελεύσεως εἶναι τὸ Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων τοῦ Βαρβερινοῦ Ἑλληνικοῦ κώδικος 111. Τὸ χρονικὸν τοῦτο, δημοδεστέρας διατυπώσεως καὶ συνθέσεως, παρέμεινεν ἀνέκδοτον μέχρι τοῦ 1958⁵. Ἀναφέρεται εἰς τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 1373 μέχρι τοῦ 1513 καί, ὡς φαίνεται, συνεγράφη μετὰ τὸ ἔτος 1573. Δὲν πρόκειται περὶ ἔργον πρωτοτύπου, ἀλλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον διασκευῆς τῶν *Annali Turcheschi ovvero Vite de Principi della casa Othomana* τοῦ *Francesco Sansovino* (κατὰ τὴν δευτέραν ἔκδοσιν, ἐν Βενετία, 1573)⁶.

Τὸ χαρακτηριστικώτερον καὶ μᾶλλον διαδεδομένον ἱστορικὸν ἀνάγνωσμα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι τὸ φερόμενον ὑπὸ τοῦς τίτλους Χρονογράφος ἢ Βιβλίον ἱστορικόν, ἀποδιδόμενον δὲ εἰς ἀνύ-

⁵ Ἀθήναις, 1970, καὶ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796 - 1799 ἐν Ἀθήναις, 1973. — Φιλίππου Ἡ. Ἡλιοῦ, Προσθήκας στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α'. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ *É. Legrand* καὶ τοῦ *H. Pernot* (1515 - 1799), ἐν Ἀθήναις, 1973. — Δημητρίου Σ. Γκίνη καὶ Βαλερίου Γ. Μέξα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863. Ἀναγραφὴ τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον ὅπου δῆποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων μετὰ πίνακος τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς περιόδου ταύτης, εἰς τόμους τρεῖς, Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις, 1939 - 1957.

5. Γεωργίου Θ. Ζώρα, Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 111), ἐν Ἀθήναις, 1958.

6. Ἐλισάβετ Ἀ. Ζαχαριάδου, Τὸ Χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (τοῦ Βαρβερινοῦ Ἑλλην. κώδικα 111) καὶ τὸ Ἰταλικὸ του πρότυπο, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1960.

παρκτον μητροπολίτην Μονεμβασίας Δωροθέον. Πρόκειται περί δημόδους χρονογραφίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου (εἷς τινα χειρόγραφα ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου) μέχρι τοῦ 1589 καὶ τοῦ 1595, σωζομένης εἰς τεσσαράκοντα καὶ πλέον χειρόγραφα τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος εἰς παραλλασσοῦσας διατυπώσεις. Πολλὰ καὶ μεγάλα προβλήματα γεννῶνται περὶ τὴν ὄλην συγκρότησιν καὶ τὰς πηγὰς τοῦ ἔργου. Τινὰ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων πρωτῶν χρονικῶν ἀπέρρευσαν ἐξ αὐτοῦ. Ὡσαύτως πηγαὶ Ἰταλικαὶ διεγνώσθησαν εἰς τὰ περὶ τῶν Τούρκων κεφάλαια ⁷.

Τὸ Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας, συλλεχθὲν μὲν ἐκ διαφορῶν ἀκριβῶν ἱστοριῶν καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν μεταγλωττισθὲν παρὰ τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου, ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Τζιγαρᾶ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ἐν Βενετίᾳ τῷ 1631. Μέχρι τοῦ 1818 ἐκκυκλοφορήθη εἰς δέκα ὀκτὼ τοῦλάχιστον ἐκδόσεις. Ὑπάρχουν μεταφράσεις εἰς τὴν Σλαβικὴν καὶ τὴν Ῥουμανικὴν γλῶσσαν καὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος εἰς τὴν Ἀραβικὴν ⁸. Κατὰ τινα γνώμην ὁ Goethe, γράφων τὴν Ἑλένην τοῦ Δευτέρου Φάουστ, εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸν ταπεινὸν ἀνώνυμον χρονογράφον τῆς Τουρκοκρατίας ⁹.

Ἄλλὰ τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον μνημεῖον τῆς βυζαντινιστοῦσας χρονογραφίας εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, τὰ δώδεκα βιβλία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν, τὸ

7. Ἐλισάβετ Ἀ. Ζαχαριάδου, Μία Ἰταλικὴ πηγὴ τοῦ Ψευδο-Δωροθέου γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ὀθωμανῶν, ἐν Πελοποννησιακοῖς, τόμ. 5 (1961), σελ. 46 - 59.

8. Γενικῶς περὶ τοῦ Χρονογράφου καὶ τῶν συναφῶν χρονικῶν βλ. Gyula Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, δευτέρα ἔκδοσις, τόμ. Α', ἐν Βερολίνῳ, 1958, σελ. 251 κέ., 293 κέ., 412 κέ. Πρβλ. Ἐλισάβετ Ἀ. Ζαχαριάδου, Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου, Θεσσαλίσματα, τόμ. 1 (1962), σελ. 142 - 161, καὶ Δημ. Οἰκονομίδου, «Χρονογράφου» τοῦ Δωροθέου τὰ Λαογραφικά, ἐν Λαογραφία, τόμ. 18 (1959), σελ. 113 - 243, καὶ 19 (1960), σελ. 3 - 96.

9. Gyula Moravcsik, Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust, ἐν Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 8 (1929/1930), σελ. 41 - 56.

ὁποῖον ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος καὶ τελευτᾷ εἰς τὸ ἔτος 1789. Τούτου ἐδημοσιεύθησαν τρία μόνον βιβλία, τὸ ὄγδοον, τὸ ἔνατον καὶ τὸ δέκατον, καλύπτοντα τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τοῦ 1789. Τὸ δημοσιευθὲν μέρος στρέφεται περὶ τὴν Ὀθωμανικὴν ἐξουσίαν καὶ τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καταγόμενος ἐκ Τραπεζοῦντος, ἀνάγων ἐκ θηλυγονίας τὴν προέλευσιν ἐκ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Ποντικῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ Ἀθανάσιος Ὑψηλάντης ἐσπούδασεν εἰς τὰς παραδοναβίους ἡγεμονίας καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν Βενετιαν καὶ τὴν Πάδουαν (διδάκτωρ τῆς Ἰατρικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας τῷ 1738), διετέλεσεν ἀρχίατρος τοῦ Ῥαγκήπ-Μεχμέτ-πασᾶ εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῶν Ὀθωμανικῶν ἐπαρχιῶν, ἐν Ἐδέσση τῆς Ὀσροηνῆς, ἐν Βερροῖα (Χαλεπίω) καὶ ἐν Αἰγύπτῳ. Ὡς σκευοφύλαξ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀνεμείχθη εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ἰκαναὶ σελίδες τοῦ ἔργου του ἔχουν τὸν χαρακτῆρα ἀπομνημονεύματος. Μακρὸν κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὰ «Ἔθιμα τῆς Ὀθωμανικῆς Βασιλείας», εἶναι δὲ ἀληθῆς πραγματεία περὶ τῆς πολιτείας καὶ τῆς διοικήσεως τῶν Τούρκων¹⁰.

Δύο ἔμμετροι χρονογραφίαι τοῦ δεκάτου ὀγδόου ὡσαύτως αἰῶνος συνεχίζουσιν τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν. Ἀμφότεραι εἶναι εἰσέτι ἀνεκδοτοὶ καὶ γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἐκ βραχέων ἀποσπασμάτων. Ἡ μία ἐγράφη περὶ τὸ ἔτος 1772 ὑπὸ τοῦ πολυγραφωτάτου Κωνσταντίνου, ἐν μοναχοῦς Καισαρίου, Δαπόντε (1714-1784), φέρει τὸν τίτλον Βίβλος βασιλειῶν καὶ ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ Κώνσταντος μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου

10. Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Θ' καὶ Ι' ἦτοι Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789) (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ). Ἐκδιδόντος Ἀρχιμ. Γερμανοῦ Ἀφθονίδου Σιναιῆτου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870. Προσθήκαι παρὰ Ἀθανασίῳ Παπαδοπούλῳ-Κεραμεῖ, ἐν Eud. de Hurmuzaki, Documente privitoare la Istoria Românilor, τόμ. ΙΓ', ἐν Βουκουρεστίῳ, 1909, σελ. 513-531.

τοῦ Παλαιολόγου¹¹. Ἡ ἐτέρα εἶναι ἔργον τοῦ γνωστοῦ Ἀγιορείτου λογίου Κυρίλλου Λαυριώτου τοῦ Πελοποννησίου, ὅστις πρῶτος ἡσχολήθη περὶ τὴν Βυζαντινὴν Διπλωματικὴν¹². Ἡ Ἱστορία διὰ στίχων πολιτικῶν, περιλαμβάνει, ὡς φαίνεται, δεκακισχιλίους περίπου στίχους, ἄρχεται δὲ ἀπὸ τῆς βασιλείας Νικηφόρου Γ' τοῦ Βοτανειάτου (1078 - 1081) καὶ τελευτᾷ εἰς τὸ ἔτος 1794¹³.

Ὀλιγώτερον ἐξηρημένα τῆς γνησίας Βυζαντινῆς παραδόσεως, κυμαινόμενα μεταξὺ ταύτης καὶ τῶν ἀναφαινομένων νέων ῥοπῶν, μεταξὺ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς χρονογραφίας, μεταξὺ τῆς ἐρεῦνης, τοῦ ἐρανίσματος καὶ τοῦ συμπιλήματος, καταρτίζονται τὰ μείζονα καὶ λογιώτερα ἔργα τῆς ἱστοριογραφίας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Διακεκριμένοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος εἶναι οἱ συγγραφεῖς των.

Δὲν εἶναι τυχαῖον γεγονός τὸ ὅτι τρεῖς τούτων ἀνήκουν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τῶν Ἱεροσολύμων. Νέα ἱστορικὴ περίοδος ἄρχεται διὰ τὰ Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν τῷ 1517 προσάρτησιν τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου¹⁴. Ὁ μακρὸς καὶ εὐφυχὸς ἀγὼν διὰ τὴν ἀνάκτησιν καὶ τὴν διατήρησιν τῶν προσκυνημάτων προσέδωκεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων πανορθόδοξον αἴγλην, ἀνέδειξε δὲ ἱεράρχας διαπρεπεῖς, τῶν ὁποίων ἡ ῥοπή ὑπῆρξε μεγίστη εἰς τὰς ὁμοδόξους χώρας, ἰδίᾳ ἐν Βλαχία, Μολδαβία καὶ Ῥωσία. Μεταξὺ τούτων ὁ Νεκτάριος ὁ Κρής

11. Émile Legrand, *Éphémérides Daces ou Chronique de la Guerre de quatre ans (1736 - 1739) par Constantin Dapontès*, τόμ. Γ', ἐν Παρισίοις, 1888, σελ. IX - LXXXIV. Πρβλ. Εὐθ. Σουλογιάννη, *Καισαρίου Δαπόντε Κανὼν περιεκτικὸς πολλῶν ἐξαιρέτων πραγμάτων*, ἐν Παρνασσῷ, τόμ. 9 (1967), σελ. 441 κέ.

12. A. Guilleu, *Les débuts de la Diplomatie byzantine: Cyrille de Lavra*, ἐν *Bulletin de Correspondance Hellénique*, τόμ. 82 (1958), σελ. 610 - 634.

13. Μανουὴλ Γεδεών, *Κυρίλλου Λαυριώτου, Πατριαρχικὸν Χρονικὸν νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενον*, ἐν Ἀθηναῖς, τόμ. 6 (1877), σελ. 3 - 52.

14. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρεία, 1910, σελ. 455 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62 - 1934)*, ἐν Ἀλεξανδρεία, 1935, σελ. 587 κέ.

(1602 - 1676, πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἀπὸ τοῦ 1661 μέχρι τοῦ 1669) συνέταξε τὴν Ἐπιτομὴν τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας, σύγγραμμα περατωθὲν κατὰ τὰ ἔτη 1659/1660 καὶ ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐν Βενετίᾳ τῷ 1677. Περιλαμβάνει τοῦτο τὴν ἱστορίαν καὶ περιγραφὴν τοῦ ὄρους Σινᾶ, τὸν βίον τοῦ Μωϋσέως, τὴν ἱστορίαν τῆς Αἰγύπτου ἔκπαλαι μέχρι τοῦ σουλτάνου Σελῆμ τοῦ Α', ὡς καὶ τὰ κατὰ τὴν ὑποταγὴν ταύτης εἰς τοὺς Ὀθωμανούς. Ἄν καὶ φέρῃ ἔκδηλον τὸν χαρακτήρα χρονογραφίας, ὑπὸ τὴν ἔποψιν ἐπιστημονικοῦ πνεύματος τὸ ἔργον ὑπερτερεῖ τῶν παλαιότερων ἀφελῶν χρονογραφιῶν¹⁵.

Διάδοχος τοῦ Νεκταρίου, ὁ Δοσίθεος (1641-1707, πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἀπὸ τοῦ 1669 μέχρι τοῦ 1707), ὁ διαπρεπέστατος θεολόγος καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ τοῦ αἰῶνός του, ὁ τῶν «ὀρθῶν δογμάτων τῆς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας διάπυρος ὑπερασπιστὴς καὶ ἀκριβέστατος φύλαξ», ὡς θὰ εἶπῃ ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Χρῦσανθος¹⁶, συνέγραψε πρὸς τοῖς ἄλλοις τὴν ὀγκώδη Ἱστορίαν περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων (ἐκδοθεῖσαν ἐν Βουκουρεστίῳ ὑπὸ τοῦ Χρῦσανθου, τῷ 1715), ἐκδοτικὸν ἄθλον τῆς ἐποχῆς.

Τρίτος αὐτὸς πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς (πατριαρχεύσας ἀπὸ τοῦ 1707 μέχρι τοῦ 1731) εἶναι ὁ πεφωτισμένος ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ· σπουδάσας ἐν Παδοῦῃ καὶ Παρισίοις, κινούμενος μεταξὺ Ὀρθοπευτικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ καὶ Διαφωτισμοῦ, συνέγραψεν ἱστορικὰς πραγματείας: τὸ Συνταγμάτιον (ἐν Τεργοβύστῳ τῆς Οὐγγροβλαχίας, 1715), τὴν Ἱστορίαν καὶ περιγραφὴν τῆς Ἁγίας Γῆς καὶ τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ (ἐν Βενετίᾳ, 1728). Δύο ἰδιάζοντα ἔργα του, ἡ Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ (ἐν Παρισίοις, 1716) καὶ ἡ Κιταῖα δουλεύουσα, καταρτισθεῖσα ἐν Μοσχοβίᾳ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1694 ἐπὶ τῇ βάσει συγγραφῆς τοῦ Νικο-

15. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ «Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς, ἐν Κρητικοῖς Χρονικοῖς, τόμ. 1 (1947), σελ. 291-332.

16. Πρβλ. καὶ Ἰ. Ν. Καρμίρη, Ἡ Ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, ἐν Θεολογία, τόμ. 20 (1949), ἐν ἀνατύπῳ.

λάου Σπαθάρη Μιλέσκου, αναφερομένη δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κίνας ἀπὸ τοῦ 1368 μέχρι τοῦ 1680, χαρακτηρίζουν τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς¹⁷.

Ἐκ τῶν κύκλων τῆς Ἐκκλησίας προέρχεται ὡσαύτως εἰς τῶν σπουδαιότερων ἱστορικῶν συγγραφέων, ὁ Μιχαὴλ Μῆτρος (1661-1714), ὁ ἐξ Ἰωαννίνων ἔλκων τὸ γένος Μελέτιος, μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, εἶτα δὲ Ἀθηνῶν (1703-1714). Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία αὐτοῦ, «μετενεχθεῖσα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλοελληνικὴν φράσιν» δι' ἐπιστασίας καὶ ἀκριβοῦς ἐπιμελείας τοῦ Πολυζῶη Λαμπανιτζίωτη, ἐξεδόθη εἰς τόμους τρεῖς παρὰ Γεωργίου Βενδότη, ἐν Βιέννῃ, τῷ 1783. Ἐν τετάρτῳ τόμῳ περιελήφθη ἡ Προσθήκη τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Μελετίου μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἐν Βιέννῃ, τῷ 1795. Ἀναμένεται ἡ ἔκδοσις τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς συγγραφῆς. Ἀξιολογώτατον εἶναι τὸ ἕτερον τῶν μεγάλων ἔργων τοῦ Μελετίου, ἡ Γεωγραφία παλαιὰ τε καὶ νέα, συνταχθεῖσα πρὸ τοῦ 1696 καὶ δημοσιευθεῖσα ἐν Βενετίᾳ τῷ 1728. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν διεκρίθη ὡς ἀρχαιοδίφης καὶ ἐπιγραφικός¹⁸.

Β'.

Παραλλήλως πρὸς τὰ μεγάλα ταῦτα ἱστορικὰ ἔργα ἀναπτύσσονται οἱ ἐλάσσονες κλάδοι καὶ τὰ ἐλάσσονα εἶδη τῆς ἱστοριογραφίας. Εἶναι δὲ ταῦτα βραχύτερα χρονικά, χρονικά ἀναφερόμενα εἰς συγκεκριμένα γεγονότα ἢ εἰς τὴν τοπικὴν ἱστορίαν, γενικώτερον συνθέσεις τῆς τοπικῆς ἱστορίας, ἀπομνημονεύματα καὶ ἡμερολόγια, περιγραφαὶ καὶ πραγματεῖαι περὶ τῶν τόπων τῆς λατρείας, περὶ μοναστηριακῶν ἰδρυμάτων, περὶ προσκνημάτων, βιογραφίαι ἐνδόξων ἀνδρῶν, ἐκθέ-

17. *Émile Legrand, Bibliothèque Grecque vulgaire, τόμ. Γ', ἐν Παρισίοις, 1881, σελ. 337 - 441. Βλ. καὶ Μιχαὴλ Θ. Λάσκαρι, Ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς καὶ ἡ Κίνα, ἐν Ἑλληνικῇ Δημοιοργίᾳ, τόμ. 6, τεῦχος 65 (15 Ὀκτωβρίου 1950), σελ. 433 - 440.*

18. *Σπ. Π. Λάμπρου, Ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ὡς ἀρχαιοδίφης καὶ στηλοκόπας, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, τόμ. 3 (1906), σελ. 59 - 105.*

σεις περὶ τῆς καταστάσεως πόλεων, νήσων ἢ ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν, τέλος βραχύτεραι ἢ διεξοδικώτεραι συγγραφαὶ ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου καθόλου. Ἀκολουθοῦν τὰ παρομαρτοῦντα εἰς τὴν ἱστορίαν παντοῖα ἄτυπα ἔργα, τὰ κατ' ἀνοχὴν καὶ οἰκονομίαν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἐντασσόμενα εἰς τὰς πλησιοχώρους περιοχὰς τῆς.

Ὅγκώδη γραμματολογικὴν πραγματείαν θὰ συνέγραφεν ἐκεῖνος, ὅστις θὰ ἐπεχειρεῖ νὰ ἀπαριθμήσῃ τοὺς τρόπους, τοὺς ὁποίους ὁ τουρκοκρατούμενος Ἑλληνισμὸς ἐχρησιμοποίησε, διὰ νὰ ἀναπολήσῃ τὸ παρελθὸν καὶ διὰ νὰ παραδώσῃ εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεὰς τὴν μνήμην τῶν δρωμένων καὶ τῶν συμβαινόντων — καὶ ἡ πραγματεία αὕτη δὲν ἔχει εἰσέτι γραφῆ. Βραχέα τιὰ θὰ ἀρκέσουν ἐνταῦθα διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν πραγμάτων.

Ὡς ἦτο φυσικὸν εἰς μίαν ἐθνικὴν κοινωνίαν ἀπολιτικὴν καὶ διεσπασμένην ἐν τῷ χώρῳ, ἡ τοπικὴ ἱστορία κατέχει σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ πανελληνίῳ ἱστοριογραφίᾳ. Ἀπὸ τῆς Κύπρου καὶ τῆς Κρήτης, ἀπὸ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τῆς Ἰωνίας μέχρι τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν Ἰονίων Νήσων καὶ μέχρι τῶν ὑπερβορείων παροικιῶν τοῦ Ἐξωτερικοῦ, οἱ Ἕλληνες κατεχώρισαν τὰ συμβεβηκότα, ἄλλοι εἰς στοιχειώδη καὶ ἀδέξια σημειώματα, ἄλλοι εἰς συνθέσεις ὑψηλοτέρας στάθμης. Μετὰ τὸν Λεόντιον Μαχαιρᾶν καὶ τὸν Γεώργιον Βουστρώνιον, ἡ μακρὰ ἱστορία τῆς Κύπρου ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενον τῆς Ἱστορίας χρονολογικῆς τῆς νήσου Κύπρου, ἐρανισθείσης ἐκ διαφόρων ἱστορικῶν καὶ συντεθείσης ἀπλῆ φράσει, ἀπὸ τοῦ Κατακλυσμοῦ μέχρι τοῦ παρόντος, ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ (ἐν Βενετία, 1788). Ἄλλος ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σάμου Ἰωσήφ Γεωργιέρηνης, ἔγραψε *Περιγραφὴν τῆς ἐνεστῶσης καταστάσεως τῆς Σάμου*, Ἰκαρίας, Πάτμου καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἡ ὁποία ἐξεδόθη ἐν Ἀγγλικῇ μεταφράσει τοῦ Henry Denton: *A Description of the Present State of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*,

ἐν Λονδίῳ, 1678, καὶ ἐν Γερμανικῇ τῷ 1689. Τοῦ ἔργου σώζεται ἀνέκδοτος Γαλλικὴ μετάφρασις ¹⁹.

Τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1754 μέχρι τοῦ 1800, ἀφηγήθη ὁ Ἰωάννης Μπενιζέλος εἰς τὰς Ἐφημερίδας του καὶ εἰς τὴν δευτέραν των ἀνέκδοτον διασκευὴν ὑπὸ τὸν τίτλον Ἱστορία νέα τῶν ἐν Ἀθήναις συμβεβηκότων ²⁰. Τὸ Χρονικὸν ἢ Ἱστορία Γαλαξειδίου, «εὐγαλμένη ἀπὸ παλαιὰ χερόγραφα, μεμβράνια, σιζίλια καὶ χρυσόβουλλα αὐθεντικά...», φέρεται καταρτισθεῖσα τῷ 1703 διὰ χειρὸς Εὐθυμίου ἱερομονάχου, ἄρχεται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου καὶ καταλήγει εἰς τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος ²¹. Αἱ Σέρραι εἶρον τὸν χρονογράφον των ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἱερέως Συναδηνοῦ, λογοθέτου καὶ σακελλαρίου τῆς μητροπόλεως, γεννηθέντος, ὡς ὁ ἴδιος παραδίδει, τὴν 21 Σεπτεμβρίου 1600. Τὸ Χρονικὸν του ἀποτελεῖται ἐκ διαδοχικῶν σημειωμάτων, οἷονεὶ βραχέων χρονικῶν, ἀπὸ τοῦ 1598 μέχρι τοῦ 1642. Ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιοεῖ τὸ ἀπὸ κόσμου κτίσεως χρονολογικὸν σύστημα τῶν Βυζαντινῶν ²².

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου ἀναφέρονται τὰ βραχύτερα ἢ μακρότερα χρονικά, τὰ ὁποῖα περιελάμβανεν ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1820 καταστραφεὶς κώδιξ ὁ ἐπιλεγόμενος Κουβαράς ²³. Τὴν ἱστορίαν τῆς Κερκύ-

19. Ἐπαμεινώνδου Ἰ. Σταματιάδου, Ἐπιστολιμαία διατριβὴ περὶ Ἰωσήφ Γεωργιέρη, ἀρχιεπισκόπου Σάμου 1666 - 1671, ἐν Σάμῳ, 1892.

20. Ἐπαμεινώνδου Ἰ. Σταματιάδου, Οἱ Κατάλοιποι ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Οἷς προσετέθη καὶ ἀνέκδοτος τις χρονολογία τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις, 1869, σελ. 267 - 327. Πρβλ. Θ. Ν. Φιλαδέλφεως, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου διδασκάλου Ἰωάννου Μπενιζέλου, ἐν Ἀρμονίᾳ, τόμ. 1 (1900), σελ. 263 - 270, καὶ Ἀλκῆ Ἀγγέλου, Παναγιώτης Κοδρικᾶς Ἐφημερίδες, ἐν Ἀθήναις, 1963, σελ. 214.

21. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου ἢ Ἱστορία Ἀμφίσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικίου καὶ τῶν περιχώρων, ἐν Ἀθήναις, 1865. Δευτέρα πανομοιότυπος ἔκδοσις τῷ 1914.

22. Πέτρου Θ. Πέννα, Σεραϊκὰ Χρονικά, τεῦχος Α': Α'. «Τὸ Χρονικὸν τῶν Σεραῶν» τοῦ Παπασυναδινοῦ, μετ' εἰσαγωγικῆς μελέτης. Β'. «Ὁ Θρηῆρος» ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Παπασυναδινοῦ, μετ' εἰσαγωγικῆς μελέτης, ἐν Ἀθήναις, 1938.

23. Λεάνδρου Βρανούση, Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου, ἐν Ἰωαννίνοις, 1962. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδο-

ρας συνέγραψεν ἰταλιστὶ ὁ Ἄνδρέας Μάρμορας εἰς ὀκτὼ βιβλία *Della Historia di Corfù, ἐν Βενετία, 1672*. Ἐν Ζακύνθῳ ὁ Μάτεσης κατεχώρισεν εἰς διαδοχικὰ βραχέα χρονικὰ τὰ κρίσιμα γεγονότα τοῦ Τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1684 - 1699)²⁴, ὁ δὲ Ἄντζολος Σουμάκης περιέγραψε τὸ Ῥεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων, ἡγουν τοῦ νησιῦ τῆς Ζακύνθου τοῦ 1628²⁵. Μακρὰν τῆς Ἑλλάδος ὁ ἐκ Ζαγοροῦς τοῦ Πηλίου Ἰωάννης Πρίγκος συνεκρότησε τὸ Χρονικὸν τοῦ Amsterdam, καταλέξας εἰς αὐτὸ παντοίας εἰδήσεις καὶ κείμενα περὶ τὴν Ἑλληνικὴν παροικίαν τῆς πόλεως ταύτης ἀπὸ τοῦ 1753 μέχρι τοῦ 1764. Εἰς ἄλλο του ἔργον κατεχώρισεν ὑπὸ μορφὴν ἡμερολογιακῆν σημειώματα περὶ τοῦ Ῥωσοτουρκικοῦ πολέμου τῶν ἐτῶν 1769 - 1774²⁶.

Ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου εἶναι τὰ ὑπὸ Ἑλλήνων γραφέντα ἱστορικὰ ἔργα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς παραδυναβίους ἐπαρχίας. Πλὴν τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν ἐμμέτρων ἱστορημάτων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ ὁ προσήκων λόγος κατωτέρω, ἰδιαίτερας μνείας πρέπει νὰ τύχουν ἐνταῦθα ἡ Ἱστορία τῆς Ῥουμουνίας τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδου (ἐν Δειψία, 1816) καὶ ἡ Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ (τόμοι τρεῖς, ἐν Βιέννῃ, 1818 - 1819)²⁷.

Ἐκ τῶν σπουδαιότερων καὶ χαριεστέρων ἔλασσόνων εἰδῶν τῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν ἱστοριογραφίας εἶναι αἱ Ἐφημερίδες, τὰ ἡμερολόγια

τον δημῶδη ἐπιτομήν, ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 12 (1962), ἐν Ἀθήναις, 1965, σελ. 57 - 115.

24. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1867, σελ. 194 - 228.

25. Αὐτόθι, σελ. 157 - 193. Πρβλ. Ἀγγέλου Σουμάκη, τὸ Ῥεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων. Εἰσαγωγή Κ. Πορφύρη, ἐν Ἀθήναις, 1973.

26. Βαγγ. Σκομβαρᾶ, Ἰωάννης Πρίγκος (1725; - 1789). Ἡ Ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἀμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ καὶ ἡ Βιβλιοθήκη Ζαγοροῦς, ἐν Ἀθήναις, 1964.

27. Ποικίλην ἱστορικὴν ἔλην, ἀναφερομένην εἰς τὰς παραδυναβίους ἐπαρχίας, συνήγαγεν ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος - Κεραμεύς ἐν *Eud. de Hurmuzaki, Documente privitoare la Istoria Românilor*, τόμ. ΙΓ': *Texte Grecești privitoare la Istoria Românească*, ἐν Βουκουρεστίῳ, 1909. Γενικώτερον περὶ τῆς ἱστοριογραφίας βλ. D. Russo, *Studiî Istorice Greco-Romane, Opere Postume*, κατ' ἔκδοσιν Ariadna Camariano καὶ Nestor Camariano, εἰς τόμους δύο, ἐν Βουκουρεστίῳ, 1939.

δηλονότι, συγγραμμάτια απομνημονευτικά, τὰ ὁποῖα ἡμέρα τῇ ἡμέρα κατήριζον ἄνδρες διάσημοι τῆς Ἐκκλησίας, τῆς πολιτείας καὶ τῶν γραμμάτων. Ταῦτα ἤρθησαν κυρίως ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν ταῖς Ῥουμανικαῖς ἡγεμονίαις, τὰ πλεῖστα δὲ ἀποτελοῦν ἐξαιρέτου σημασίας μαρτυρίας αὐθεντικάς. Ἀξιολογώτατα εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἐλασσόνος Ἀρσενίου (1549 - 1625), ὅστις συνώδευσε τὸν πατριάρχη Ἱερεμίαν τὸν Β' εἰς τὴν Μοσχοβίαν τῷ 1588. Τὸ ἔργον του ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ πατριαρχείου τῆς Μόσχας καὶ γενικώτερον εἰς τὴν τεταραγμένην ἐκείνην περίοδον τῆς Ῥωσικῆς Ἱστορίας²⁸. Εἰς συμβάντα τῶν ἐτῶν 1676 - 1689 ἀναφέρονται αἱ Ἐφημερίδες τοῦ Ἰωάννου Καρνοφύλλου, μεγάλου λογοθέτου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας²⁹. Κείμενον καίριον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολέμου Αὐστριακῶν καὶ Τούρκων καὶ τῆς δευτέρας πολιορκίας τῆς Βιέννης (1683 - 1699) εἶναι αἱ Ἱστορίαι Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορορήτων, καλύπτουσαι τὴν περίοδον τῶν ἐτῶν 1682 μέχρι 1687³⁰. Εἰς τὸν τετραετῆ πόλεμον Ὀθωμανορρώσων καὶ Αὐστριακῶν (1736 - 1739) ἀφιεροῦνται αἱ Δακικαὶ Ἐφημερίδες τοῦ Kaisarion Δαπόντε³¹. Ἀπὸ τοῦ 1777 μέχρι τοῦ 1811 ὁ Κωνσταντῖνος Καρατζᾶς, καταλαβὼν ἀνώτατα ἀξιώματα ἐν Βλαχία, Μολδαβία καὶ Κωνσταντινουπόλει, κατεχώρισεν εἰς τὰς Ἐφημερίδας ἰδιοχείρους αὐτοῦ

28. Ἀρχικῶς ὁ Ἀρσένιος ἔγραψε ποίημα ὑπὸ τὸν τίτλον Κόποι καὶ διατριβὴ τοῦ ταπεινοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀρσενίου, γράφει καὶ τὴν προβίβασιν τοῦ πατριάρχου Μοσχοβίας: Σπ. Ζαμπελίου, *Τὸ πρῶτον πατριαρχεῖον ἐν Ῥωσσία, ἐν Πανδώρα*, τόμ. 10 (1860), σελ. 343 κέ., 370 κέ., 390 κέ., 414 κέ., 438 κέ. Βραδύτερον συνέταξε τὰ ἀπομνημονεύματα, τῶν ὁποίων μόνη ἢ ὑπὸ Α. Dmitrievskii μετάφρασις εἰς τὴν Ῥωσικὴν ἔχει δημοσιευθῆ: William K. Medlin καὶ Christos Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th - 17th Centuries)*, ἐν Γενεύῃ, 1971, σελ. 46 κέ., 62 κέ., σημ. 26.

29. Περικλέους Γ. Ζερλέντου, Ἰωάννου τοῦ Καρνοφύλλου Ἐφημερίδες, ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 3 (1890), σελ. 275 κέ.

30. Ἀθανασίου Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 1 - 43.

31. Émile Legrand, *Éphémérides Daces ou Chronique de la Guerre de quatre ans (1736 - 1739) par Constantin Dapontès*, εἰς τόμους τρεῖς, ἐν Παρισίοις, 1880 - 1888.

πλουσίαν ιστορικήν ὕλην³². Χαριέσταται δέ, τέλος, καὶ ιστορικῶς πολύτιμοι εἶναι αἱ τελευταίως δημοσιευθεῖσαι Ἐφημερίδες τοῦ γνωστοῦ λογίου Παναγιώτου Κοδρικᾶ, ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔτη 1788 - 1797³³.

Γ'.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἡ μετὰ τὴν Ἐλωσιν ἱστοριογραφία ἐχρησιμοποίησεν ἀτύπους μορφὰς διὰ τὴν καταχώρισιν τῶν συμβεβηκότων, αἱ δὲ μορφαὶ αὗται δὲν ἦσαν ἄγνωστοι καὶ ἀλλότρια εἰς τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν. Μακρὰ σειρὰ ἐμμέτρων ἀφηγημάτων παρήχθη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ὀθωμανικῆς κατακτήσεως. Ἡ ἱστορικότης τῶν ἰδιοτύπων τούτων ἐπυλλίων εἶναι ἄλλοτε μεγαλυτέρα καὶ ἄλλοτε μικρότερα, πολλάκις δὲ ὁ μελετητὴς διστάζει νὰ ἐντάξῃ τινὰ εἰς τὸν χῶρον τῆς ἱστοριογραφίας, ἔστω καὶ εὐρύτατα ὀριζομένης. Τοῦτο ἰδιαίτερος συμβαίνει προκειμένου περὶ τῶν Θρήνων ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἄλλων ἐπιφανῶν πόλεων³⁴. Ἀποφεύγων τὰς ἀκραίας περιπτώσεις, μνημονεύω κατωτέρω χαρακτηριστικὰ τινὰ κείμενα.

Αἱ μεγάλαι Ἑλληνικαὶ νῆσοι ἀνέπτυξαν πρωϊμώτατα τὸ εἶδος. Τὸ Θανατικὸν τῆς Ῥόδου τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶ ἀναφέρεται εἰς τὸν λοιμὸν τοῦ 1498/1499³⁵. Κυπριακῆς προελεύσεως θεωρεῖται τὸ Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐγράφη μικρὸν μετὰ τὴν Ἐλωσιν³⁶. Ἡ Διήγησις εἰς τὸν θρῆνον τοῦ αἰχμαλωτισμοῦ τῆς εὐλογημένης Κύπρου ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ὀθωμα-

32. Ἀθανασίου Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 77 - 158.

33. Παναγιώτης Κοδρικᾶς Ἐφημερίδες, ἐκδότης Ἄλκης Ἀγγέλου, ἐν Ἀθήναις, 1963.

34. Γεωργίου Θ. Ζώρα, Βυζαντινὴ ποίησις, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθμ. 1, ἐν Ἀθήναις, 1956, σελ. 177 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Ἀθήναις, 1959, σελ. 157 κέ., 213 κέ., 233 κέ., 267 κέ.

35. Émile Legrand, Bibliothèque Grecque vulgaire, τόμ. Α', ἐν Παρισίοις, 1880, σελ. 203 - 225.

36. Ἐμμ. Κριαρᾶ, Τὸ Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης. Κριτικὴ ἔκδοσις μετ' εἰσαγωγῆς, σχόλια καὶ γλωσσάριον, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1956. Κατὰ τὸν Στ. Ἀλεξίου, Κρητικὰ Σύμμεικτα. Τὸ ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 22 (1969), σελ. 444 - 447, τὸ στιχοῦργημα εἶναι Κρητικῆς καταγωγῆς.

νῶν Τούρκων ἐν ἔτει 1570 κατάληψιν τῆς μεγαλονήσου³⁷. Εἰς τὸν Τουρκοβενετικὸν πόλεμον τῶν ἐτῶν 1570-1573, εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἄλωσιν τῆς Κύπρου καὶ τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου ἀναφέρεται τὸ ἔμμετρον ἀνέκδοτον ἀφήγημα τὸ περιεχόμενον εἰς τὸν νεωστὶ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κτηθέντα κώδικα³⁸. Ἡ Κύπρος ἐξηκολούθησε μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων καλλιεργοῦσα τὸ ποιητικὸν ἱστόρημα. Ἐν τῶν τελευταίων προεπαναστατικῶν στιχουργημάτων εἶναι τὸ Περὶ τοῦ περιφήμου Χατζῆ Γεωργάκη δραγουμάνου τῆς Κύπρου, τὸ ὁποῖον στρέφεται περὶ τοπικὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1804-1809³⁹.

Ἡ Κρήτη ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως ἡ νῆσος, ἡ ὁποία περισσότερον πάσης ἄλλης Ἑλληνικῆς περιοχῆς ἀνέπτυξε τὸ ἔμμετρον ἀφήγημα⁴⁰. Ἡ συμφορὰ τῆς Κρήτης τοῦ Μανόλη Σκλάβου ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὰς καταστροφὰς τοῦ μεγάλου σεισμοῦ τῆς 29/30 Μαΐου 1508⁴¹. Ὁ ἐκ Ρεθύμνου Ἀντώνιος Ἀχέλης ἐξέδωκε τῷ 1571 ἐν Βενετία τὸ Βιβλίον σὺν Θεῷ περιέχον τῆς Μάλτας πολιορκίαν, ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀποτυχοῦσαν ναυτικὴν ἐκστρατείαν τῶν Τούρκων τῷ 1565 ἐναντίον τῆς Μάλτας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἐγκατεστημένων ἵπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτελεῖ ἐλευθέραν εἰς στίχους διασκευὴν ἱστορήματος τοῦ Ψευδο - Marino Fracasso μετὰ δανείων ἐκ τοῦ *Orlando Furioso* τοῦ Λουδοβίκου Ἀριόστου⁴². Ἡ μακρὰ πολιορκία τοῦ

37. Σίμου Μενάρδου, *Θεῖρος τῆς Κύπρου, ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. 6 (1901), σελ. 405-432. Κ. Προυνσή, *Τὰ ἱστορικὰ Κυπριακὰ τραγούδια, ἐν Κυπριακαῖς Σπουδαῖς*, τόμ. 7 (1943), σελ. 26 κέ.

38. Ἔτερον χειρόγραφον ἐφυλάσσετο ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Σινᾶ: Θ. Β. Τζεδάκη, Ἡ Κρήτη ἐν ἀνεκδότῳ ἐπικῶ ποιήματι περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου (ἐκ κώδικος τῆς Σιναϊτικῆς Βιβλιοθήκης), ἐν *Κρητικοῖς Χρονικοῖς*, τόμ. 15/16, τεῦχος Β' (1961-1962), σελ. 156-174.

39. Θεοδ. Παπαδοπούλλου, *Νέα παραλλαγή ἱστορικοῦ ἔξματος, Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν, Ἐπετηρὶς IV, 1970-1971, ἐν Λευκωσίᾳ, 1971, σελ. 329-378.*

40. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ Κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, ἐν *Θεσσαλονίκη*, 1965.

41. Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, Ἡ συμφορὰ τῆς Κρήτης τοῦ Μανόλη Σκλάβου. *Κρητικὸν στιχουργημα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἐν Ἀθήναις, 1955.*

42. Hubert Pernot, P. Gentil de Vandosme et Antoine Achélys, *Le siège de Malte par les Turcs en 1565, publié en français et en grec d'après les éditions de 1567 et de 1571, ἐν Παρισίοις, 1910. Πρβλ. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Παρατηρή-*

Χάνδακος καὶ τὰ δραματικά γεγονότα τῆς ἀλώσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων (1645 - 1669), τὰ ὁποῖα συνεκίνησαν τὴν Εὐρωπαϊκὴν κοινὴν γνώμην, ἔδωκαν τὴν ὕλην διὰ τὴν συγγραφὴν ποιημάτων, ὡς ἡ Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης γενομένου (ἐν Βενετία, 1581) τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλιῆ⁴³, ἡ Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτη (ἐν Βενετία, 1679) τοῦ Κεφαλλῆνος Ἀνθίμου Διακρούση, ὁ Θρηῆνος εἰς τὴν ἑαυτοῦ Κρητομήτορα πάτρην, τῆς ἀπάσης νήσου καταστροφῆς ἔνεκεν τοῦ Ἀθανασίου Σκληροῦ⁴⁴, κλπ.

Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1715⁴⁵ καὶ τὰ δραματικά της γεγονότα ἐνέπνευσαν εἰς τοὺς Ἑλληνας ἀφηγητάς δύο ἐνδιαφέροντα κείμενα, τὴν Ἱστορίαν καλουμένην Κλαθμὸς Πελοποννήσου τοῦ Πέτρου Κατσαῖτη καὶ τὴν Ἱστορίαν περὶ τῆς συμφορᾶς καὶ σκλαβιάς τοῦ Μωρέως τοῦ Μάνθου Ἰωάννου ἐξ Ἰωαννίνων (ἐκδοθεῖσαν ἐν Βενετία τῷ 1739)⁴⁶. Ὁ Κεφαλλῆν ποιητής, γνωστός καὶ διὰ τὰς τραγωδίας Ἰφιγένεια καὶ Θυέστης, συνελήφθη αἰχμάλωτος ἐν Ναυπλίῳ καὶ μετήχθη εἰς Κρήτην, ὅπου ἔγραψε τὸ ἐκ 2994 στίχων ἰστόρημά του. Τὸ ἔργον του ἔχει χαρακτῆρα περισσότερον διδακτικὸν καὶ ὀλιγώτερον ἱστορικόν⁴⁷. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὰ γεγονότα τῆς Πελοποννήσου ἀναφέρεται καὶ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ

σεις ἐπὶ δύο ἱστορικῶν ἀσμάτων τῆς Κύπρου, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τοῦ ἔτους 1955 - 1956, σελ. 423 - 438. G i u s. S p r a d a r o, *Sulle fonti dell'Assedio di Malta di Antonio Achelis*, ἐν Ἐρανιστῇ, ἔτος Δ' (1966), σελ. 80 - 116.

43. Νικ. Β. Γωμαδάκης, *Μεταβυζαντινὰ φιλολογικὰ (Μελέται καὶ κείμενα)*, ἐν Ἀθήναις, 1965, σελ. 191 κέ.

44. Κ. Ν. Σάθα, Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις, 1867.

45. Μ. Β. Σακελλαρίου, Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν ἔτει 1715, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 9 (1936), σελ. 221 - 240.

46. Δ. Κ. Μιχαηλίδου, Ὁ Ἡπειρώτης ποιητής Μάνθος Ἰωάννου καὶ τὸ ἔργον του, ἐν Ἀθήναις, 1970.

47. Ἐμμ. Κριαοῦ, Κατσαῖτης Ἰφιγένεια - Θυέστης. Κλαθμὸς Πελοποννήσου ἀνέκδοτα ἔργα, ἐν Ἀθήναις, 1950.

Ἕλληνας Κωνσταντίνου Διοικητοῦ, ὅστις ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῶν Τούρκων ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Στεφάνου Καντακουζηνοῦ. Ἡ ἔκθεσίς του ἐγράφη εἰς τὴν Ῥουμανικὴν ⁴⁸.

Εἰς τὰς Ἰονίους νήσους ὁ Ἰάκωβος Τριβώλης, γόνος Σπαρτιατικῆς οἰκογενείας, ἐγκατασταθείσης εἰς τὴν Κέρκυραν (ἐκ τῆς οἰκογενείας ταύτης, ὡς γνωστόν, κατήγετο ὁ Μιχαήλ, ὁ πολὺς Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ φωτιστὴς τῶν Ῥώσων), πλὴν τῆς Ἱστορίας τοῦ Ῥε τῆς Σκοτζίας μὲ τὴν Ῥήγισσα τῆς Ἑγγλιτέρας (ἐν Βενετία, 1528) ⁴⁹, ἐξέδωκεν (ὡσαύτως ἐν Βενετία τῷ 1528;) τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ταγιαπιέρα. Ὑποκείμενον τῆς τελευταίας εἶναι ἢ κατατρόπως Μουσουλμάνων κουρσάρων ὑπὸ τοῦ Βενετοῦ κυβερνήτου πολεμικοῦ πλοίου *Giovanni Antonio Tagliapietra* παρὰ τὸ Δυρράχιον τὴν νύκτα τῆς 25 πρὸς τὴν 26 Ἰανουαρίου 1520 ⁵⁰.

Ἐκτὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου τὸ ἔμμετρον ἱστόρημα ἐκαλλιεργήθη ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Βλαχίᾳ καὶ Μολδαβίᾳ. Ὁ ἐν Βενετία Ζακύνθιος Τζάνες Κορωναῖος, ἐπίτροπος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, συνέταξε τῷ 1519 τὰ Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα, τοῦ ἐκ Ναυπλίου ἡγεμόνος τῶν Ἑλλήνων Στρατιωτῶν, ὅστις διεδραμάτισε σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ πολέμους τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ⁵¹. Ἐν Νεαπόλει πιθανώτατα ὁ ἐκ Κορώνης στιχουργὸς Ἰωάννης Ἀξαγιώλης ἔγραψε περὶ τὸ ἔτος 1550 τὴν Διήγησιν συνοπτικὴν μεγάλου βασιλέως Καρόλου πέμπτου, τοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου τοῦ Ε', τοῦ *Charles Quint* (1519 - 1556), πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπὶ τι διάστημα

48. Ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ιοργα τῷ 1913 μετὰ Γαλλικῆς μεταφράσεως: Δ η μ. Β. Οἰκονομίδου, Γλωσσικαὶ καὶ λαογραφικαὶ εἰδήσεις ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητοῦ, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874 - 1960, ἐν Ἀθήναις, 1960, σελ. 147 - 166.

49. Ἐ μ μ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, *Der Roman «Imperios und Margaron» und das «Dekameron» als Quellen des Jacob Trivolis*, ἐν *Berliner Byzantinische Arbeiten*, τόμ. 16: *Probleme der Neugr. Lit.*, III, ἐν Βερολίῳ, 1960, σελ. 62 - 92.

50. Ἰάκωβος Τριβώλης, *Ποιήματα*, herausgegeben, übersetzt und erklärt von Johannes Irmischer, *Berliner Byzantinische Arbeiten*, τόμ. 1, ἐν Βερολίῳ, 1956.

51. Κ. Ν. Σάθα, Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1867, σελ. 1 - 148.

ἐστράφησαν αἱ ἐλπίδες Ἑλλήνων λογίων διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑθνους⁵².

Πρωιμώτατα ἡ Ἑλληνικὴ Μοῦσα ἔλαβεν ὡς ὑποκείμενον πρόσωπα καὶ γεγονότα τῶν Παραδουναβίων ἐπαρχιῶν. Τρία ἱστορικὰ ποιήματα τῆς προφαναριωτικῆς ἐποχῆς θὰ μνημονευθοῦν ἐνταῦθα ἰδιαιτέρως: ἡ Ἱστορία περιέχουσα πάσας τὰς πράξεις καὶ ἀνδραγαθίας καὶ πολέμους τοῦ ἐκλαμπροτάτου Μιχαὴλ Βοηβόδα, αὐθέντη Οὐγγροβλαχίας, Τρανσυλβανίας, Μολδοβίας, τὴν ὁποίαν ἔγραψεν ἐν Ὀστροβία (*Ostrov*) τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1607 ὁ ἐκ Κρήτης ἔλκων τὴν καταγωγὴν Γεώργιος Παλαμήδης⁵³. Ἡ προσωπικότης τοῦ ἡγεμόνος Μιχαὴλ τοῦ Γενναίου (1593 - 1601) καὶ οἱ κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμοί του ἐνέπνευσαν καὶ ἄλλον Ἑλληνα ποιητὴν, τὸν ἐκ Δελβίνου τῆς Βορείου Ἡπείρου Σταυρινὸν τὸν βεστιάριον, ὅστις κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος ἔγραψε τὸ ποίημα Ἀνδραγαθίες τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοῖβόνδα (ἐν Βενετία, 1672)⁵⁴. Ὁμοῦ μετὰ τῶν Ἀνδραγαθιῶν ἐξεδόθη ἡ Ἑτέρα ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγγροβλαχίαν τελεσθέντων τοῦ μητροπολίτου Μυρῶν Ματθαίου τοῦ ἐκ Πωγωνιανῆς τῆς Ἡπείρου, καλύπτουσα τὴν ἱστορίαν τῶν ἐτῶν 1601 - 1618⁵⁵.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐν ἄκρᾳ συντομίᾳ ἐπισκοπήσεως προκύπτει ὅτι καθ' ὅλην τὴν μετὰ τὴν Ἀλωσιν περίοδον τῆς ξενικῆς κυριαρχίας οἱ Ἕλληνες ἐκαλλιέργησαν ὑπὸ διαφόρους μορφὰς — ἔστω καὶ ἐνίοτε ἀνορθοδόξους — τὰ εἶδη τῆς Ἱστορίας. Ἀναγκαίως οἱ προσανατολισμοὶ τῆς ἱστοριογραφικῆς ὕλης ὑπῆρξαν ποικίλοι, διότι καθ' ὅλην τὴν

52. Γεωργίου Θ. Ζώρα, Ἰωάννου Ἀξαγιώλου, Διήγησις συνοπτικὴ Καρόλου τοῦ Ε' (κατὰ τὸν Βατικανὸν Ἑλληνικὸν Κώδικα 1624), ἐν Ἀθήναις, 1964.

53. *Émile Legrand, Bibliothèque Grecque vulgaire, τόμ. Β', σελ. 183 - 230.*

54. *Émile Legrand, Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire, ἐν Παρισίοις, 1877, σελ. 16 - 127. Πρβλ. D. Russo, Studi Istorice Greco-Romane, τόμ. Α', σελ. 115 κέ.*

55. *Émile Legrand, Bibliothèque Grecque vulgaire, τόμ. Β', σελ. 231 - 333. Πρβλ. D. Russo, αὐτόθι, σελ. 159 κέ.*

μακρὰν ταύτην διαδρομὴν ἀπουσίασεν ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας, ἡ ὠργανωμένη δηλονότι ἐξουσία καὶ τὸ κυρίαρχον κράτος. Πολλὰ τῶν ἱστορικῶν συγγραφῶν τῆς Τουρκοκρατίας ἀπηυθύνοντο πρὸς τοὺς πολλοὺς· ἔργα εὐρείας κυκλοφορίας, δημοδέστερα καὶ ἀφελέστερα, ἀπεσκόπουν εἰς τὸ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἔμφυτον πρὸς τὸν μῦθον ῥοπήν τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ διατηρήσουν συγχρόνως ἐν ἐργηγόρσει τὴν ἐθνικὴν μνήμην. Οὐδέποτε κατὰ τοὺς κρίσιμους ἐκείνους χρόνους ἀπέλιπεν ἡ ἱστορικὴ περιεργία.

Ἄλλα λογιώτερα κατὰ τὴν γλωσσικὴν μορφήν καὶ τὴν συγκρότησιν ἱστορικὰ ἔργα ἀπηυθύνοντο πρὸς τοὺς ὀλίγους. Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἱστοριογραφία τῆς Τουρκοκρατίας ἐστρέφετο πρὸς τὴν κριτικὴν, πρὸς τὴν λογιότητα, πρὸς τὴν πολυῖστορίαν. Ἡ ἀνάδυσις τῆς κριτικῆς μεθόδου, ἡ *Émergence de l'érudition moderne*, περὶ τῆς ὁποίας ὠμίλησεν ὁ *Henri - Irénée Marrou*⁵⁶, εἶναι διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην φαινόμενον πρωιμώτατον. Συνδέεται μετὰ τῆς παραδόσεως τῶν Ἑλλήνων ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ τὸν δέκατον ἔβδομον καὶ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα. Πρόδρομοι τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης σχολῆς, ἡ ὁποία θὰ καταλήξῃ εἰς τὸν Ἀνδρέαν Μουστοξύδην καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστοριογραφίαν, εἶναι ὁ Χῖος Λέων Ἀλλάτιος (1586 - 1669) καὶ ὁ ἐξ Ἄνδρου Νικόλαος Ἀλεμάννος (1583 - 1626), ὁ πρῶτος ἐκδότης τῶν Ἀνεκδότων τοῦ Προκοπίου. Ἐν τῷ συνόλῳ ἡ κριτικὴ μέθοδος εἰς τὰς φιλολογικὰς καὶ τὰς ἱστορικὰς ἐπιστήμας ἤρχισεν ὑποτυπωδῶς καθιερουμένη εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν μεσαιωνικῶν κειμένων, εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, εἰς τὰς συναγωγὰς τῶν δημοσίων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων, εἰς τὰς δογματικὰς, ἐρμηνευτικὰς καὶ ἀντιρρητικὰς πραγματείας, εἰς τὴν

56. *Henri - Irénée Marrou, ἐν L' Histoire et ses méthodes, Encyclopédie de la Pléiade, ἐν Παρισίοις, 1961, σελ. 20 κέ.*

ἔρευναν καὶ τὴν διευκρίνησιν τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων κλπ.⁵⁷ Ἡ δραστηριότης αὕτη ἐντοπίζεται εἰς τὰ μεγάλα μοναστηριακὰ κέντρα, ἰδίως εἰς τὸ "Ἅγιον" Ὄρος, εἰς τὰς παροικίας τῆς Ἰταλίας, κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Βενετιαν, εἰς τὴν Βλαχίαν καὶ τὴν Μολδαβίαν, εἰς τὰς Ῥωσικὰς ἡγεμονίας.

Αἱ παραδουνάβιοι ἐπαρχίαι καὶ ἡ Ῥωσία ἐφιλοξένησαν τὴν ἀναγέννησιν τῶν χρόνων τῆς θρησκευτικῆς ἡγεμονικῆς ῥοπῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ὀρθοδοξίας, κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον καὶ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα. Εἰς τὴν ἐκδοτικὴν δραστηριότητα καὶ τὴν πρὸς τὰς χώρας ταύτας ἀκτινοβολίαν συνετέλεσε τὰ μέγιστα ἡ λειτουργία τῶν Ἑλληνικῶν σχολῶν, τῆς ἐν Τεργοβιστίῳ Σχολῆς τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Λατινικῶν Σπουδῶν (ἰδρυθείσης τῷ 1646), τῆς ἐν Ἰασίῳ Σχολῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (ἐπίσης τῷ 1646), τῆς ἡγεμονικῆς Σχολῆς τοῦ Βουκουρεστίου (τῷ 1679). Ἡ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου ἀναληφθεῖσα πρωτοβουλία καὶ ἡ ἴδρυσις τῶν πρώτων τυπογραφείων ἐν Μολδαβίᾳ καὶ Βλαχίᾳ (ἀπὸ τοῦ 1682 κέ.) ἔδωκαν εἰς τὴν κίνησιν ταύτην ἔκτακτον προβολήν⁵⁸. Ἐν Ῥωσίᾳ, ἔνθα ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ Μιχαὴλ Τριβόλης (περὶ 1475 - 1556), θαυμαστῆς τοῦ Savonarola καὶ συνθιασώτης τοῦ Pico della Mirandola, μετέφερεν, ὁμοῦ μετὰ τῆς ὀρθῆς δόξης, τὴν σπουδὴν τῶν Ἑλληνικῶν χριστιανικῶν γραμμάτων, ὁ Παῖσιος Λιγαριδῆς (μεταξὺ 1662 καὶ 1678)⁵⁹ καὶ κυρίως οἱ ἐκ Κεφαλληνίας ἀδελφοὶ Ἰωάννης - Ἰωαν-

57. Ν. Β. Τωμαδάκη, Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἤτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμ. Α', ἔκδοσις τρίτη, ἐν Ἀθήναις, 1965, σελ. 71 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις τῶν Ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ' - ΙΣ' αἰῶνας, ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 37 (1969 - 1970) σελ. 3 - 33.

58. Émile Turdeanu, Le livre grec en Russie: L'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682- 1725), ἐν Revue des études slaves, τόμ. 26 (1950), σελ. 69 - 87. Πρὸβλ. τὸ νεώτατον βιβλίον: Ariadna Camariano - Cioran, Les Académies principales de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1974.

59. Κ. Ἀμάντων, Παῖσιος Λιγαριδῆς, ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 13 (1937), σελ. 224 κέ.

νίκιος καὶ Σπυριδῶν - Σωφρόνιος Λειχοῦδαι διέδωσαν τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν. Ἡ ὑπ' αὐτῶν ιδρυθεῖσα κατὰ τὸ ἔτος 1686 «Σλαβοελληνο-λατινικὴ Ἀκαδημία» τῆς Μόσχας ἀπέβη κέντρον φιλολογικῶν σπουδῶν⁶⁰. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ ὠσαύτως Κεφαλλῆν Ἀθανάσιος Σκιαδάς, καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, μεταφραστὴς τῶν Τυχῶν Τηλεμάχου υἱοῦ τοῦ Ὀδυσσεύος (ἐν Βενετία, 1742) τοῦ Fénelon, ἠσχολήθη περὶ παλαιογραφικὰς καὶ κωδικολογικὰς μελέτας, δημοσιεύσας τὸ ἔργον *Catalogi duo codicum manuscriptorum Graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscvensi asservantur* (ἐν Μόσχᾳ, 1723), τὸ ὁποῖον ἀφιερῶι πρὸς τὸν Πέτρον τὸν Μέγαν⁶¹.

Πρὸς τὴν ἐρευνητικὴν ταύτην παράδοσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας συνάπτομεν τὰ γραφέντα περὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἰδίᾳ τὰ περὶ τῶν εἰς τὰ γράμματα διαπρεψάντων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἀνδρῶν. Περί τινα τῶν θεμάτων τούτων στρέφεται τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἑλλαδίου λατινιστὶ γραφὲν βιβλίον *Status praesens Ecclesiae Graecae: in quo etiam causae exponuntur cur Graeci moderni Novi Testamenti editiones in Graeco-barbara lingua factas acceptare recusant*, ἀφιερῶθ' ἐν τὸν Πέτρον τὸν Μέγαν καὶ ἐκδοθὲν τῷ 1714. Βραχείας εἰδήσεις περὶ τῶν Ἑλλήνων λογίων περιλαμβάνει ἡ Ἐπιτετραμμένη Ἐπαρίθμησις τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν καὶ περὶ τινῶν ἐν τῷ νῦν αἰῶνι ἀνθούτων, τὴν ὁποίαν συνέγραψεν ὁ ἐκ Μοσχοπόλεως Δημήτριος Προκοπίου τῷ 1721 καὶ περιέλαβε μετὰ Λατινικῆς μεταφράσεως ὁ J. - A. Fabricius εἰς τὴν *Bibliotheca*

60. Ἀλεξάνδρου Λάσκαρι, Ἱστορικὴ ἔποψις περὶ τῆς ἐν Μόσχᾳ Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνα, ἧτοι περὶ τῶν ἀδελφῶν Λειχοῦδῶν Ἰωαννικίου καὶ Σωφρόνιου, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τόμ. 1, τεῦχος β', 1864, σελ. 24 - 44. Πρβλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Ὁ Πατριακὸς κῶδιξ 838: λανθάνον χειρόγραφον τῆς Γραμματικῆς τῶν Λειχοῦδῶν, Τρίτον Πανόμιον Συνέδριον, Πρακτικά, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1969, σελ. 143 - 154. Φιλ. Ἡλιοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθμ. 88, σελ. 133 κέ.

61. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ἔτος 1723, τόμ. Α', σελ. 183 κέ.

Graeca, τόμ. ΙΑ', σελ. 770 - 808 (ἐν Ἀμβούργῳ, 1722)⁶². Ὁ Νικόλαος Κομνηνός - Παπαδόπουλος (Comneno - Papadopolí) συνέγραψε τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦνης: *Historia Gymnasii Patavini*, εἰς τόμους δύο, ἐν Βενετία, 1726. Ἀλλὰ τὸ εὐρύτερον καὶ σπουδαιότερον ἔργον περὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, συγγραφέν ὑπὸ τοῦ ἐν Πέστη τῆς Οὐγγαρίας ἀκμάσαντος Γεωργίου Ζαβίρα (1744 - 1804) καὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Κρέμου ἐν Ἀθήναις τῷ 1872⁶³.

Δ'.

Ἐνωρὶς ἡ ἱστοριογραφικὴ δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων τρέπεται πρὸς δύο αὐτόνομα ρεύματα. Τὸ ἕτερον εἶναι δυνατὸν νὰ συνυπάρχῃ καὶ νὰ συγγέεται μετὰ τῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἀπεκαλέσαμεν Μεταβυζαντινὴν, ἢ μετὰ τῶν τοπικῶν καὶ αὐτοχθόνων ῥοπῶν, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησαν αἱ συγκεκριμέναι περιστάσεις. Ἐνίοτε ἀμφότερα τὰ ρεύματα συμβιοῦν οὐ μόνον ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ ἢ χρόνῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ αὐτῷ προσώπῳ. Ὅμως ἤδη ἀνακαινιστικὴ τις αἴρα ἀρχίζει νὰ πνέῃ καὶ ἡ αἴρα αὕτη ἔρχεται ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ ὄρη καὶ τοὺς λειμῶνας, τοὺς παραμεινάντας ἀβάτους εἰς τὸν ξένον κατακτητὴν. Ἡ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Ἱστοριογραφία γεννᾶται ὑπὸ τὴν διπλὴν ἐπίδρασιν τῆς αὐξήσεως τῆς ἱστορικῆς περιεργίας καὶ τῆς ἀγωνιώδους ἀναζητήσεως τῶν ἀτραπῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ φέρουν αὐτὴν πλησιέστερον πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴν σκέψιν. Ἐμπνέεται ἐκ τῶν Εὐρωπαϊκῶν προτύπων καὶ τροφοδοτεῖται ὑπὸ τῆς παγκοσμίου παραγωγῆς. Πολλάκις ἢ πρωτότυπος Ἑλ-

62. Φωτοτυπικὴ ἀναπαραγωγή: Δημήτριος Προκοπίου (Πάμπερης) Ἀπαρίθμησις Λογίων Γραικῶν, ἐν Ἀθήναις, 1966. Συμπληρώματα Καλλινίκου τοῦ Δ' (1713 - 1791): Ἄλκη Ἀγγέλου, Καλλινίκου Δ': Συμπλήρωμα στὴν «Ἐπαρίθμηση» τοῦ Δ. Προκοπίου, Ἐρασιστής, τόμ. 1 (1963) σελ. 23 - 29.

63. Ἄνδρᾶ Κορνάττ, Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται, 3, ἐν Βουδαπέστη, 1937.

ληνική συμβολή είναι άσήμαντος. Οὐχ ἦττον αὕτη παραμένει χαρακτηριστική δημιουργία εἰς τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τῶν γενικωτέρων πνευματικῶν διαφορόντων καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ γραπτοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου.

Ἡ ἀνάδειξις τοῦ νέου ἱστορικοῦ πνεύματος εἶναι ἐκ τῶν δραματικωτέρων φαινομένων τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἀνύψωσις τοῦ Ἔθνους πρὸς τὴν Ἱστορίαν : τοῦτο εἶναι ἐν τελευταία ἀναλύσει τὸ μέγα θέμα, περὶ τὸ ὁποῖον στρέφεται ἡ ἀνακαίνισις. Πότε γεννᾶται τὸ νέον τοῦτο ἱστορικὸν πνεῦμα; Ὡς ὅλα τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, ἐπὶ μακρὸν ἔρπει ἀφανές. Πάντως τῶν πραγμάτων προηγεῖται ἡ λέξις. Ἀπὸ τινος ἐποχῆς ἡ λέξις Ἱστορία ἀρχίζει νὰ ἀνακτᾷ τὴν αἴγλην της, προβάλλεται ἐπιμόνως, ἀναβαπτίζεται καὶ σὺν τῷ χρόνῳ περιβάλλεται τὴν πανοπλίαν ἐνὸς ἰδεολογικοῦ συστήματος.

Λεπτομερέστεραι ἔρευναι θὰ ἠδύναντο νὰ προσκομίσουν πλούσιον ὑλικόν. Ἴδου ἐπὶ τοῦ παρόντος κατ' ἐπιλογὴν χαρακτηριστικὰ τινα κείμενα. Μνημονευτέα πρῶτα τὰ προλεγόμενα τοῦ Βιβλίου ἱστορικοῦ τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὸν Ψευδο-Δωρόθεον Μονεμβασίας, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, καὶ ἐν χειρογράφῳ καὶ ἐν ἐντύπῳ ἔσχεν εὐρυτάτην διάδοσιν⁶⁴. Εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν, ἐν Βενετία, 1631, ὁ χορηγὸς Ἀπόστολος Τζιγαράς ἐπανειλημμένως τονίζει τὴν ὠφέλειαν τῆς Ἱστορίας: «διότι, γράφει, ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἱστοριῶν ὄχι μόνον νοστιμάδα φέρνει εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ μεγάλην γνῶσιν δίδει, μάλιστα ἐκείνων ὅπου εἶναι εἰς μεγάλα ἀξιώματα». Καὶ ἀλλαχοῦ: «ἡ ὠφέλεια τῆς Ἱστορίας εἶναι πολλή καὶ μεγάλη, κατ' ἀλήθειαν. Ἐπειδὴ μὲ τὰς ἱστορίας μαθάνομεν πῶς τὰ ἦθη μας νὰ στολιζώμεν, πῶς τὰ σπίτια μας νὰ οἰκονομοῦμεν, κάστρα καὶ κόσμον νὰ κυβερνοῦμεν...»⁶⁵. Λογιώτερα καὶ εἰς γλῶσσαν ἀπέριπτον εἶναι ὅσα γράφει ὁ Χρῦσανθος Νοταράς ἐκ Μόσχας τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1694 ἐν τῇ προσφωνήσει τοῦ

64. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 61* κέ.

65. *Émile Legrand, Bibliographie Hellénique, ἔτος 1631, ἀριθμ. 211, τόμ. Α', σελ. 293 καὶ 295.*

ἔργου του Κιταΐα δουλεύουσα⁶⁶: «ἂν καλὰ καὶ δι' ἄλλων μαθήσεων καὶ ἐπιστημῶν ὁ ἄνθρωπος εἰς τελείωσιν γνώσεως ἔρχεται, ὅμως δὲν στολίξει ἄλλο τι περισσότερον τὸν πολιτικὸν ἄνθρωπον ὡσὰν ἡ ἱστορία· καί, διὰ τοῦτο, ὁ μὲν σοφὸς τῶν Ἑλλήνων ἱστορικὸς Θουκυδίδης κληρονομίαν αἰώνιον ταύτην ὠνόμασεν, ἐπειδὴ καὶ πάντοτε γεννᾷ ἀρίστους καρποὺς γνώσεως εἰς τοὺς ἀνθρώπους· ὁ δὲ περίφημος Κικέρων μάρτυρα τῶν χρόνων, τῆς ἀληθείας φῶς καὶ τοῦ βίου διδάσκαλον ταύτην ἐπιφημίζει, ἐπειδὴ καὶ μὲ τὴν ὀνάνησιν ταύτης διδασκόμενος τὰ προγεγονότα, δι' ὧν καὶ τὰ παρόντα διακρίνομεν καὶ τὰ μέλλοντα εἰκάζομεν»⁶⁷.

Κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα τὰ παραδείγματα εἶναι δαφνιέστερα. Ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Ἀθανάσιος Σκιαδάς, ἐν τῇ προσφωνήσει τοῦ ἔργου του Γένος, ἦθος, κίνδυνοι καὶ κατορθώματα Πέτρου τοῦ πρώτου πατρὸς πατρίδος αὐτοκράτορος πάσης Ἑρωσσίας καὶ τὰ ἐξῆς (ἐν Βενετία, 1737), λέγει· «ὅτι ἔχει πολὺ τὸ ἐπωφελεὲς καὶ ἀναγκαῖον ἢ τῆς Ἱστορίας συγγραφῆ, ὅχι μόνον τὴν σήμερον, ἀλλὰ καὶ παλαιὰ καὶ σοφοὶ καὶ ὀλιγομαθεῖς, ἰδιῶται, ἄρχοντες καὶ βασιλεῖς ὠμολόγησαν καὶ πολλοὶ πολλαχῶς ἀπέδειξαν»⁶⁸. Εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Rollin, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος ἐθθὲς κατωτέρω, ὁ ἐκδότης, ἀφιερῶν τὸ ἔργον εἰς τὸ Γένος τῶν Ἑρωμαίων, γράφει τῷ 1749· «ἀναγκάζομαι χωρὶς ἄλλο νὰ τὸ προσφέρω εἰς τὴν ἀγάπην σου, ὡ ἔνδοξον Γένος», διότι «διηγεῖται εἰς διαφόρους τόμους (. . .) τὰ ἔνδοξα καὶ λαμπρὰ κατορθώματα τῶν περιφανῶν τέκνων σου, τῶν βασιλέων, λέγων, καὶ ἀρχόντων καὶ νομοθετῶν καὶ στρατηγῶν, ἔτι δὲ ἀνιστορεῖ τοὺς σοφοὺς καὶ ἐπιστήμονας ἄνδρας καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ ὅλα τὰ λοιπὰ τοῦ πολυθρῦλήτου γένους τῶν Ἑλλήνων ἀξιο-

66. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 65* κέ.

67. Émile Legrand, *Bibliothèque Grecque vulgaire*, τόμ. Γ', σελ. 337.

68. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ἔτος 1737, τόμ. Α', ἀριθμ. 237, σελ. 257.

θαύμαστα προτερήματα»⁶⁹. «*Ἡ Ἱστορία εἶναι βέβαια, γράφει ἐκ Βιέννης τῷ 1792 ὁ τυπογράφος Γεώργιος Βεντότης εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀμερικῆς (περὶ ἧς κατωτέρω), ἡ Ἱστορία εἶναι βέβαια ὄχι μόνον μία ἐπιστήμη ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαῖα εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἀλλὰ καὶ ἡ πλέον εὐάρεστος περιδιάβασις διὰ κάθε κατάστασιν ἀνθρώπων· ἡ σειρὰ τῶν κατορθωμάτων τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἰς ἓν συναρμοσμένη, παρασταίνει τὴν εἰκόνα ὅλων τῶν παρὰ τῶν ἀνθρώπων πεπραγμένων»⁷⁰. Προλογίζων τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἀρχαιολογίας συνοπτικῆς τῶν Ἑλλήνων, ὁ Πολυζώης Λαμπανιζιώτης γράφει ἐκ Βιέννης τῷ 1796 : «ἀναμέσον τῶν ἐπιστημῶν ὅπου καλλιεργοῦσι τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, δὲν εἶναι ἀμφιβολία, ὅπου νὰ μὴν ἔχη τὸν πρῶτον τόπον ἡ Ἱστορία· ἐπειδὴ καὶ αὐτὴ συνάπτει τὰ παρόντα καὶ παρελθόντα εἰς ἓν καὶ τὰ προβάλλει ἔμπροσθεν τοῦ νοῦς ὡς ἓνα καθρέπτην τῶν ἀνθρώπινων πράξεων. . . .»⁷¹.*

Ἡ περὶ τὴν Ἱστορίαν, τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν Βυζαντινὴν, ἰδιαίτατα τὴν ἀρχαίαν, μεταφραστικὴ καὶ ἔρανιστικὴ φιλολογία ἀρχίζει μὲν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος, κορυφοῦται δ' ὅμως καὶ ἀκμάζει κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον καὶ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ δεκάτου ἐνάτου⁷². Δὲν εἶναι μάταιον σύμπτωμα ὅτι τὸ πρῶ-

69. *Αὐτόθι* ἔτος 1750, ἀριθμ. 396, σελ. 385 κέ.

70. Γ. Α α δ ᾱ καὶ Ἀθ. Χ α τ ζ η δ ἡ μ ο υ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, σελ. 142.

71. Γ. Α α δ ᾱ καὶ Ἀθ. Χ α τ ζ η δ ἡ μ ο υ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799, σελ. 6. Πρέπει γενικώτερον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι οἱ πρόλογοι τῶν ἱστορικῶν ἔργων καὶ τῶν μεταφράσεων, ὡς καὶ ἄλλων παρεμφερῶν δημοσιευμάτων, περικλείουν πολλὰς ἀξιόλογον ὑλικὸν διὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἠοπῶν τῆς κοινωνίας. Εἰδρεῖα διαπραγματεύσεις τοῦ θέματος θὰ ἦτο εὐπρόσδεκτος, ἴσως δὲ καὶ ἡ κατ' ἐπιλογὴν ἀνατύπωσις. Ἀνάλογόν τι ἐγένετο προσφάτως εἰς ἄλλον τομέα : Π. Δ. Μ α σ τ ρ ο δ η μ ἡ τ ρ η, Πρόλογοι Ἑλληνικῶν μυθιστορημάτων (1830 - 1930), ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1974. Ἐξ ἄλλου ἐρευνητέον τὸ εἰδικώτερον ζήτημα τῆς πρωτοτυπίας, τῶν πηγῶν καὶ τῶν προτύπων ἐνδεχομένως, τὰ ὁποῖα εἶχον ὑπ' ὄφην οἱ συγγραφεῖς ἢ οἱ ἐκδόται. Περὶ τῶν γενικωτέρων τάσεων τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἱστοριογραφίας βλ. τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ G. G u s d o r f, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, ἐν Παρισίοις, 1973, σελ. 429 κέ.

72. Εἰδικώτερον περὶ τῆς μεταφραστικῆς γραμματείας βλ. Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾱ, Φροντισματα. Πρῶτο μέρος, Ἀπὸ τὴν ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμὸν, ἐν Ἀθήναις, 1962, σελ. 39 κέ.

τον, ἐν τῶν πρώτων τῶν ἐκδοθέντων ἔργων, ἀναφέρεται εἰς τὰς Ἀθήνας: Ἱστορίαι παλαιαὶ καὶ πάνυ ὠφέλιμοι τῆς περιφήμου πόλεως Ἀθήνης, ἐν Βενετία, 1675. Ἡ συγγραφή κατηρτίσθη ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων, Ἑλληνικῶν καὶ Ἰταλικῶν, ὑπὸ τοῦ ἱερέως Γεωργίου Κονταρῆ ἀπὸ τὰ Σέρβια εἰς ἀπλῆν φράσιν, ἄρχεται δὲ ἀπὸ τοῦ Κέκροπος καὶ τελειώνει εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου⁷³. Ἐτερεφεν, ἀλλὰ καὶ ἐδίδαξεν ἡ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ *Francois de Salignac Fénelon* Τύχαι, Τηλεμάχου υἱοῦ τοῦ Ὀδυσσέως, εἰς δύο τόμους, ἐν Βενετία, 1742. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταφραστῆς τῶν *Aventures de Télémaque* ὑπῆρξεν ὁ Ἀθανάσιος Σκιαδᾶς⁷⁴. Τεράστιον ἐγχείρημα ἀπετέλεσεν ἡ ἔκδοσις τῆς *Histoire Ancienne (1730-1738)* τοῦ *Charles Rollin (1661 - 1741)* ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Καγκελλάριου: Παλαιὰ Ἱστορία τῶν Αἰγυπτίων, Καρχηδονίων, Ἀσσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσῶν, Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων, εἰς τόμους δέκα ἕξ, ἐν Βενετία, 1750. Εἶχε δίκαιον ὁ ἐκδότης Ἀντώνιος Βόρτολις προσφωνῶν τὸ ἐξ 9300 καὶ πλέον σελίδων δημοσίευσμά του εἰς τὸ ἔνδοξον Γένος τῶν Ἑλλήνων, «ὄχι τόσον διὰ τὰ ὅσα περιέχει διὰ τὰ ἄλλα βασιλεία, ὅπου καὶ αὐτὰ εἶναι ἄξια ἀκοῆς καὶ θαυμασμοῦ, ὅσον διὰ τὰ ὅσα γράφει διὰ τοὺς Μακεδόνας καὶ Ἑλληνας, τῶν ὁποίων τὰ λαμπρὰ καὶ ἔνδοξα κατορθώματα, τὴν μεγαλοκαρδίαν καὶ γενναϊότητα, τὰς ἐπιστῆμες καὶ τέχνες, μὲ τόσην εὐφραδίαν καὶ ἐκπληξιν περιγράφει, ὅπου ἤθελεν εἰπεῖ τινάς, ὅτι ὁ ἐξαίρετος σκοπὸς του εἰς τὸ νὰ συνθέσῃ αὐτὸ τὸ βιβλίον ἐστάθη, διὰ νὰ λάβῃ ἀφορμὴν νὰ παραστήσῃ τῶν Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων τὰ προτερήματα, καὶ ἔτσι συγκρινόμενοι τοῦτοι μὲ ἐκεῖνα τὰ βασιλεία, νὰ ἤθελον δοξασθῆ εἰς ὅλα περισσότερον»⁷⁵.

73. *Émile Legrand, Bibliographie Hellénique*, ἔτος 1675, τόμ. Β', ἀριθμ. 528, σελ. 318 κέ.

74. Αὐτόθι, ἔτος 1742, τόμ. Α', ἀριθμ. 299, σελ. 301 κέ.

75. Αὐτόθι, ἔτος 1750, τόμ. Α', ἀριθμ. 396, σελ. 380 κέ.

Ἠκολούθησεν ἡ Ἱστορία περὶ τῶν μυθολογουμένων θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἄλλων ἐθνῶν, ἔτι καὶ περὶ τῶν ἡμιθέων ἦτοι ἡρώων, ναῶν τε, θυσιῶν καὶ λατρειῶν τῶν αὐτῶν, κατὰ μετάφρασιν, ἐν Βενετία, 1757⁷⁶. Ὁ ἐκ Κοζάνης Γεώργιος Σακελλάριος κατήρτισε διὰ διαφόρων ἐρασιμαμάτων τὴν Ἀρχαιολογίαν συνοπτικὴν τῶν Ἑλλήνων, περιέχουσαν τὰς δογματικὰς, πολιτικὰς καὶ πολεμικὰς τάξεις, ἅμα δὲ καὶ τὰ ἦθη αὐτῶν καὶ ἄλλα πλεῖστα ἀξιόλογα, ὡς ἐν τῷ πίνακι φαίνεται (ἐν Βιέννῃ, 1796)⁷⁷. Ἐδίδαξε καὶ συνεκίνησεν ἡ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ *Abbé Jean Jacques Barthélémy, Voyage du jeune Anacharsis en Grèce (1788)*, ἡ ὁποία ἤρχισεν ἐκτυπουμένη τῷ 1797, ὁ πρῶτος τόμος Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα περὶ τὸ μέσον τοῦ τετάρτου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Σακελλαρίου, ὁ δὲ τέταρτος ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Βεντότη καὶ τοῦ Ῥήγα Βελεστινῆ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη συνεδέθη μετὰ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Φεραίου⁷⁸. Ἡ πρώτη ὀλοσχερῆς μετάφρασις τοῦ ἔργου θὰ ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ Χρυσοβέργη κουρσπαλάτου τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου εἰς τόμους ἑπτὰ (ἐν Βιέννῃ, 1819). Τῷ 1820 θὰ ἐκδοθῆ ὁ Ἄτλας τῆς Περιηγήσεως, ἐπιτετημημένος δὲ εἰς νέαν ἔκδοσιν τῷ 1837.

Τὰ Βυζαντινὰ πράγματα ἀπησχόλησαν τὴν νέαν ἱστοριογραφίαν, ἀλλὰ κατὰ τρόπον διάφορον ἐκείνου, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀκολουθήσει ἡ Μεταβυζαντινὴ χρονογραφία⁷⁹. Μέγα καὶ διεξοδικὸν εἶναι τὸ ἔργον Βίβλος Χρονικὴ περιέχουσα τὴν Ἱστορίαν τῆς Βυζαντίδος, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς τὸ κοινὸν ἡμέτερον ἰδίωμα παρὰ Ἰωάννου Στάμου καὶ ἐκδοθεῖσα εἰς ἕξ τόμους ὑπὸ Ἀγαπίου Λοβέρδου, ἐν Βε-

76. Αὐτόθι, ἔτος 1757, τόμ. Α', ἀριθμ. 506, σελ. 475 κέ.

77. Φιλ. Ἡ. Ἡλιοῦ, Προσθήκες εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν, Α', ἀριθμ. 202, σελ. 248.

78. Λεανδρου Βρανούση, Ῥήγας Βελεστινῆς - Φεραῖος, Συναγωγή κειμένων, φιλολογικὴ ἐπεξεργασία καὶ παρουσίαση, Ἄπαντα Ἑλλήνων Κλασικῶν, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις, 1968, σελ. 427 - 567.

79. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, *Le monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVIIe siècle*, ἐν *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, τόμ. 15 (1966), σελ. 89 κέ. Ἀνατύπωσις: Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, *Byzance: État - Société - Économie*, ἐν Λονδίῳ, 1973.

νετία, 1767. Πρόκειται περί έραμιστικής έργασίας εκ τής Βυζαντίδος τοῦ Λούβρου κατά τήν Βενετικήν έκδοσιν (1729 - 1733). Οἱ δύο τελευταῖοι τόμοι ἀναφέρονται εἰς τήν Μεταβυζαντινήν περίοδον μέχρι τοῦ 1703⁸⁰.

Τὰ διαφέροντα τῶν έκδοτῶν καὶ ἐμμέσως τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἐπεκτείνονται εἰς πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς Εὐρωπαϊκῆς καὶ τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας. Οὕτω κατά τὸ ἔτος 1759 ἄρχεται ἐκδιδομένη ἐν Βενετία ἡ Παγκόσμιος Ἱστορία τῆς Οἰκουμένης, περιγράφουσα καθὲν ἕκαστον Βασίλειον κατά τήν παροῦσαν αὐτοῦ κατάστασιν («ἐκ τῶν ἀκριβεστέρων ἱστορικῶν Ἀγγλογαλλοῖταλικῶν»). Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει τὸ «Βασίλειον τῆς Μεγάλης Ῥουσίας ἤτοι Μοσχοβίας» ὁ δεῦτερος, ἐκδοθεὶς τῷ 1763, περιλαμβάνει τήν Ἱστορίαν τοῦ Βασιλείου τῆς Κίνας. Ἡ δημοσίευσίς τοῦ ἔργου δὲν προσέβη περαιτέρω⁸¹. Ἡ ἱστορία τοῦ Νέου Κόσμου ἀπασχολεῖ ὡσαύτως τὸ Ἑλληνικὸν κοινόν. Ὁ Γεώργιος Βεντότης ἀναλαμβάνει τήν μετάφρασιν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀμερικῆς, εἰς τέσσαρας τόμους (ἐν Βιέννῃ, 1792, 1793, 1794)⁸². Ἡ Ἱστορία τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου ἤτοι Κριμίου Μικρᾶς Ταταρίας μετὰ τῶν παραπλησιοχώρων αὐτῆς ἐπαρχιῶν μεταφράζεται ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ, εἰς τόμους δύο (ἐν Βιέννῃ, 1792)⁸³.

Συγκεκριμένα γεγονότα καὶ προσωπικότητες ἀπασχολοῦν τοὺς συγγραφεῖς ἢ μεταφραστάς. Ἡ Ναυτικὴ νίκη ὅπου ἐγένηκε ἀπὸ τὸν στόλον τῆς γαλιηνοτάτης Πολιτείας τῶν Ἐνετῶν, τοῦ Λαονίκου Ζαμίτρου, ἐκδοθεῖσα ἐν Βενετία τῷ 1652, ἔχει ὡς ὑποκείμενον τήν κατά τῶν Τούρκων νίκην τοῦ Ἀλοῖσίου Μοντσενίγου εἰς τὸ Αἰγαῖον (1651). Τὸ πονημάτιον ἀφιερῶται περιέργως τῷ «ἡγεμόνι τῆς Ῥωσίας Ζηνοβίω Ἐχμηλίσκη» (πρόκειται περὶ τοῦ Bogdan Chmelnicki, ἀρχηγοῦ τῶν

80. Ν. Γ. Σβορώνου, Ἰωάννης Στάνος, ἐν Ἀθηνᾶ, τόμ. 49 (1939), σελ. 233 κέ.

81. Émile Legrand, Bibliographie Hellénique, ἔτος 1759, ἀριθμ. 535, σελ. 500 κέ., καὶ ἔτος 1763, ἀριθμ. 590, σελ. 15.

82. Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1795, ἀριθμ. 77, 130 καὶ 171, σελ. 142 κέ., 249 καὶ 301.

83. Αὐτόθι, ἀριθμ. 78, σελ. 145.

Κοζάκων ἐπὶ τοῦ τσάρου Ἀλεξίου), τὸν ὁποῖον ὁ φιλόπατρις συγγραφεὺς καλεῖ ὅπως, ἀνταποδίδων τὴν χάριν, ἐλευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας· «ὡς καθὼς ἀπὸ τῆν Ἑλλάδα παλαιὰ ἐλευθερώθητε (οἱ Ῥῶσοι) ἀπὸ τὸ σκοτός τῆς ἀγνωσίας καὶ ἀπὸ τὴν πλάνην τῆς εἰδωλολατρίας καὶ ἐλάβετε τὴν χάριν τοῦ βαπτίσματος (. . .), εἰς τὸν αὐτὸν τρόπον νὰ ἐπιμεληθῆτε ν' ἀναγκασθῆτε ν' ἀποδώσετε χάριν ἀντὶ χάριτος (. . .), νὰ τὴν ἐλευθερώσετε ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν τὴν μεγάλην τοῦ δεινοτάτου τυράννου. . .»). Ἄς συγχωρηθῆ νὰ παραθέσωμεν καὶ ταύτην τὴν παρατήρησιν τοῦ Ζαμίτρον : «Σημάδευε, σὺ ποῦ διαβάζεις, ὅτι ἐμεταχειρισθήκαμεν εἰς τὸ παρὸν διήγημα κάποια λόγια Ἑλληνικά, ἐπειδὴ καὶ τούτη ἡ γλῶσσά μας ἐκλείπει εἰς πολλά, καὶ παρὰ νὰ τὰ πάρωμεν ἀπὸ ξένες γλῶσσες, ἐλογίσσαμεν διὰ καλύτερον νὰ τὰ δανεισθοῦμεν ἀπὸ τὴν παλαιάν μας τὴν Ἑλληνικὴν, ἣ ὁποία, ὄντας ἡ βασίλισσα τῶν γλωσσῶν καὶ ἐκείνη ποῦ ἐστόλισεν ἄλλες ξένες, θέλει στολίσει καὶ τούτην, ἣ ὁποία ἀπ' αὐτὴν κατεβαίνει»⁸⁴.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν προσωπικοτήτων, αἱ ὁποῖαι ἐνέπνευσαν τοὺς ἱστοριογραφοῦντας Ἑλληνας, ὁ Πέτρος ὁ Μέγας τῆς Ῥωσίας κατέχει τὴν πρωτεύουσαν θέσιν. Δύο ἐκδόσεις διακρίνονται· ἡ πρώτη ἐγγραφή ἰταλιστὶ ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Κατηφόρον τοῦ Ζακυνθίου, μελετητοῦ τοῦ Locke καὶ διδασκάλου τοῦ Ἐγγενίου Βουλγάρεως : Vita di Pietro il Grande imperador della Russia ; estratta da varie memorie pubblicate in Francia e in Olanda, ἐν Βενετία, 1736. Ἐπιμελεία καὶ διορθώσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου ἐξεδόθη ἡ Ἑλληνικὴ μετάφρασις : Βίος Πέτρου τοῦ Μεγάλου αὐτοκράτορος Ῥουσίας, πατρὸς πατρίδος, εἰς τόμους δύο, ἐν Βενετία, 1737⁸⁵. Τὸ δεῦτερον ἔργον φέρει τὸν τίτλον : Γένος, ἦθος, κίνδυνοι καὶ κατορθώματα Πέτρου τοῦ πρώτου πατρὸς πατρίδος αὐτοκράτορος πάσης Ῥωσίας καὶ τὰ ἐξῆς, ἐξεδόθη δὲ ἐν Βενετία τῷ 1737. Συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ γνωστός

84. *Émile Legrand, Bibliographie Hellénique, ἔτος 1651, τόμ. Β', ἀριθμ. 400, σελ. 52 κέ.*

85. *Αὐτόθι, ἔτη 1736 - 1737, τόμ. Α', ἀριθμ. 235 καὶ 236, σελ. 254 κέ.*

εἰς ἡμᾶς Ἀθανάσιος Σκιαδᾶς⁸⁶. Ἐκ τῶν περὶ τὴν Αἰκατερίναν τὴν Β' τῆς Ῥωσίας καὶ τὴν βασιλείαν αὐτῆς ἐκδόσεων μνημονευτέαι αἱ ἐξῆς: Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ῥουσίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας, κατὰ μετάφρασιν Σπυρίδωνος Παπαδοπούλου, εἰς τόμους ἕξ, ἐν Βενετία, 1770⁸⁷, Αἰκατερίνα Β', ἦτοι Ἱστορία συνοπτικὴ τοῦ Ῥωσικοῦ Βασιλείου ἀπ' ἀρχῆς αὐτοῦ ἄχρι τοῦ παρόντος ἔτους, κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς Γερμανικῆς, ἐν Βιέννῃ, 1787⁸⁸, Ἱστορία τῶν δύο ἐτῶν 1787-1788, περιέχουσα τὰς πράξεις τῶν παρόντων πολέμων μέσον τῶν Ἀουстро-Ῥώσων καὶ τῶν Ὀθωμανῶν, κατὰ συναγωγὴν καὶ μετάφρασιν ὑπὸ Ἀγαπίου Λοβέρδου, ἐν Βενετία, 1791⁸⁹, καὶ Αἰκατερίνα ἡ Β', ἦτοι Ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοιπορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίσση καὶ Ταυρία Γραικοὺς ὑπ' αὐτῆς δειχθείσης εὐνοίας, ὑπὸ Ἀθανασίου Ψαλίδα, ἐν Βιέννῃ, 1792⁹⁰. Ὁ τραγικὸς θάνατος τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου τοῦ 15' ἀπησχόλησε τοὺς Ἕλληνας: Ἱστορία περὶ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουίτζκη 15', τοῦ φονευθέντος παρὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ ὑπηκόων καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς Ἱταλικῆς ὑπὸ Κηρύκου Χαιρέτου τοῦ Κρητός, ἐν Βενετία, 1793⁹¹. Τῷ 1806 ἐξεδόθη ἡ Ἱστορία Καρόλου τοῦ 1Β', βασιλέως τῆς Σουεδίας τοῦ Βολταίρου κατὰ μετάφρασιν τοῦ Κωνσταντίνου Τζιγαρᾶ, ἐν Βενετία⁹².

86. Αὐτόθι, ἔτος 1737, ἀριθμ. 237, σελ. 256 κέ. Δὲν πρόκειται περὶ μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Ἀντωνίου Κατηφόρου, ὡς ἐνομίσθη ὑπὸ παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἀλλὰ περὶ κειμένου τοῦ Σκιαδᾶ. Ὡς οὗτος γράφει εἰς τὸν πρόλογον, εἶχε τὴν τύχην νὰ γνωρίσῃ τὸν βασιλέα Πέτρον εἰς τὴν Δανιμάραν (Δανίαν) τῷ 1716 καὶ ἔκτοτε μετέβη εἰς τὴν Ῥωσίαν, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ 1730. Πολλὰ τῶν κατορθωμάτων τοῦ βιογραφουμένου εἶδεν «αὐτοπρὶ», ἀλλὰ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Πέτρου ἤκουσε («ἐπειδὴ φιλοδιηγητῆς ἦτον τῶν ἰδίων του ἔργων») ἢ ἐκ τῶν μεμιστᾶνων, τὰ δὲ προγενέστερα συνήγαγεν ἐκ Ῥωσικῶν καὶ ἄλλων χειρογράφων.

87. *Émile Legend*, ἐνθ' ἄνωτ., ἔτος 1770, ἀριθμ. 726, τόμ. Β', σελ. 123.

88. Αὐτόθι, ἔτος 1787, ἀριθμ. 1184, σελ. 464 κέ.

89. *Γ. Ααδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου*, ἐνθ' ἄνωτ., ἔτος 1791, ἀριθμ. 19, σελ. 42.

90. Αὐτόθι, ἔτος 1792, ἀριθμ. 58, σελ. 112 κέ.

91. *Φιλ. Ἡ. Ἡλίου*, ἐνθ' ἄνωτ., ἀριθμ. 189, σελ. 237 κέ.

92. *Δ. Γκίνη-Β. Μέξια*, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τόμ. Α', σελ. 69, ἀριθμ. 418.

Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἡ προσοχὴ τῶν μελετητῶν στρέφεται περισσότερον πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων. Περὶ ταύτας κατατείνει ἡ μεταφραστικὴ καὶ ἐρανιστικὴ γραμματεία. Ὁ Δημήτριος Ἀλεξανδρίδης μεταφράζει καὶ ἐπαυξάνει τὸ ἔργον τοῦ *Goldschmith*, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς πρώτης καταβολῆς τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων ἄχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, εἰς τόμους τρεῖς, ἐν Βιέννῃ, 1806, 1807⁹³, ἐκδίδει δὲ τὴν Ἱστορίαν τῶν τοῦ Βυζαντίου αὐτοκρατορῶν ἣ προσετέθη καὶ σύντομος πραγματεία περὶ ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, ἅμα δὲ καὶ θρησκείας, ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῶν Ἑλλήνων, ἐν Βιέννῃ, 1807⁹⁴. Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καὶ ὁ Ζ. Κάβρας μετέφρασαν τὰ Στοιχεῖα τῆς Γενικῆς Ἱστορίας παλαιᾶς τε καὶ νέας, εἰς τόμους δύο, ἐν Βενετίᾳ, 1806, τοῦ *Abbé Millot*⁹⁵. Ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης μετέφρασε μετὰ συμπληρωμάτων τὴν Ἐπιτομὴν Ἱστορίας Γενικῆς τοῦ *L. Domairon*, εἰς τόμους τρεῖς, ἐν Βιέννῃ, 1812⁹⁶. Τὸ κάλλιστον τῶν συνθετικῶν τούτων συγγραμμάτων εἶναι αἱ Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, τὰς ὁποίας ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθείσας καὶ ἐλευθέρως μεταφρασθείσας ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων, τοῦ *Bekker*, τοῦ *Eichhorn*, τοῦ *Müller* κ.ἀ., ἐξέδωκεν, ἀρχομένου τοῦ ἐλευθέρου βίου, ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, ἐν Βιέννῃ, 1830 - 1832. Ὁ τελευταῖος τόμος περιλαμβάνει κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, εἶναι δὲ ἔργον πρωτότυπον⁹⁷.

93. Αὐτόθι, σελ. 64, ἀριθμ. 390, σελ. 75, ἀριθμ. 452.

94. Αὐτόθι, σελ. 79, ἀριθμ. 474.

95. Αὐτόθι, σελ. 72, ἀριθμ. 434.

96. Αὐτόθι, σελ. 112, ἀριθμ. 691.

97. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. Π ο λ. Ἐνεπεκίδης, Κοραῆς - Κούμας - Κάβρος Ἄν. Γαζῆς, Οὔργος Φώσκολος, Ἄν. Δάνδολος, Β. Κόπιταρ. Ἑλληνικὸς Τύπος καὶ τυπογραφία τῆς Βιέννης 1790 - 1821, ἐν Ἀθήναις, 1967. Ρωξάνης Δ. Ἀργυροπούλου, Ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας ὡς φιλόσοφος, ἐν *W. G. Tennemann*, Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, μετάφρασις Κ. Μ. Κούμα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ἐν Ἀθήναις, 1973, σελ. 223 κέ., καὶ τὴν αὐτόθι, σελ. 226, σημ. 5, παρατιθεμένην βιβλιογραφίαν.

Ε'.

Ἡ ἀνάδειξις τῆς Ἱστορίας εἰς πρωταρχικὴν ἐπιστήμην τοῦ Γένους δὲν δύναται νὰ νοηθῆ χωρὶς τὴν ἔκτακτον ἀκμὴν τῆς Τεχνικῆς, τῶν τεχνικῶν δηλονότι μέσων τῆς πανελληνίου διαδόσεως, τῶν Ἑλληνικῶν καὶ τῶν ἄλλων τυπογραφείων⁹⁸. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Μεταβυζαντινὴν ἢ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Ἱστοριογραφία ἀνήκει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἐντύπου βιβλίου. Γνωστοὶ τυπογραφικοὶ οἴκοι, Ἑλληνικοὶ καὶ ξένοι, κατευθύνουν τὴν κίνησιν συμφώνως πρὸς τὰς προτιμήσεις τοῦ συνεχῶς διευρυνομένου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Οἱ μὲν ξένοι τυπογράφοι ἀρέσκονται νὰ ὑπογραμμίζουν τὸν φιλελληνισμόν των· οἱ δὲ Ἑλληνες διακηρύσσουν — καὶ οἱ λόγοι των εἶναι εἰλικρινεῖς — ὅτι ὕψιστον διαφέρων των εἶναι ἡ διαπαιδαγώγησις τοῦ Γένους.

Ἡ νέα ἱστοριογραφία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ ἀποχωριζομένη τοῦ ἰδιάζοντος ἀνθρωπίνου περιβάλλοντος, τὸ ὅποιον ἐξέθρεψεν αὐτήν. Εἶναι γέννημα καὶ ἀνάστημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Διασποράς, ἰδίως τοῦ δευτέρου ἀποικιστικοῦ στρώματος. Ἀντανακλᾷ δὲ τὰς τάσεις, τοὺς πόθους, τὰ ὄνειρα, τὴν γλωσσικὴν μετριοπάθειαν τῆς ἀναθρωσκούσης νέας οἰκονομικῆς τάξεως. Ἀποβλέποντες εἰς τὴν σταδιοδρομίαν τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι ὡς συγγραφεῖς, μεταφρασταί, ἐρانيσταί ἢ ἀπλῶς «διορθωταί», συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νέας ἱστορικῆς σχολῆς, διαπιστοῦμεν ὅτι κατὰ μεγίστην πλειονοψηφίαν οὗτοι ὑπῆρξαν τρόφιμοι μεγάλων πανεπιστημιακῶν κέντρων τοῦ Ἐξωτερικοῦ ἢ ἀνωτέ-

98. Νεώτερα ἔρευνα περὶ τῶν Ἑλληνικῶν τυπογραφείων: Ν. Κοινοσόπουλον, *Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεῖα Ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, ἐν Ἀθηνᾶ, τόμ. 58 (1954), σελ. 286 - 342. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Τὸ Βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1775 - 1824)*, ἐν Ἀθήναις, 1969. Γεωργ. Λαίτου, *Οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες, Πούλιον, ὁ Γεώργιος Θεοχάρης καὶ ἄλλοι σύντροφοι τοῦ Ῥήγα*. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βιέννης, ἐν *Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. 12 (1958), σελ. 202 - 270. Πολ. Ἐνεπεκίδης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου καὶ τῶν τυπογραφείων τῆς Βιέννης 1790 - 1821*, Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαϊκῶν ἐγγράφων τῆς Βιέννης, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ Λευκόματος τῶν Θεσσαλικῶν Χρονικῶν, ἐν Ἀθήναις 1965. Πρβλ. καὶ τὸ ἀνωτέρω, σελ. 88*, σημ. 97, ἀναφερόμενον δημοσίευμα τοῦ αὐτοῦ.

ρων παιδευτικῶν ἰδρυμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ ξένη. Πολλῶν τούτων ἢ παίδευσις συμπορεύεται μετὰ τῶν μεγάλων Εὐρωπαϊκῶν κατακτήσεων τοῦ πνεύματος κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον καὶ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα. Μολονότι οἱ ἄνδρες οὗτοι αἰδοῦνται τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ ἀγωνίζονται διὰ τὴν διατήρησιν αὐτῆς ἀκεραίας καὶ ἀμολύντου, δὲν διστάζουν νὰ διασποῦν τὸν φραγμὸν τῆς προκειμένου νὰ μεταλαμπαδεύσουν εἰς τὸ ὑπόδουλον Γένος τὴν σοφίαν τῆς Εὐρώπης. Ἀληθῆς μαθητεία ἑνὸς ἔθνους εἰς τὸ μέγα διδασκαλεῖον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ στροφή τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν πηγὴν ταύτην τῆς παιδείσεως⁹⁹.

Περαιτέρω ἡ νέα ἱστοριογραφία δὲν εἶναι φαινόμενον αὐτόνομον ἐν τῷ γενικωτέρῳ πλέγματι τοῦ πνευματικοῦ βίου, τῆς φιλοσοφίας, τῆς γραμματείας καὶ τῶν ἰδεῶν. Ἔχει καὶ αὕτη τὰς ἀπωτέρας πηγὰς τῆς εἰς τὸν Δεύτερον Ἑλληνικὸν Ἀνθρωπισμὸν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1620 καὶ ἕξῃς, καὶ καταλήγει ἀξαναομένη εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου ὄγδοου αἰῶνος. Ἀπεργάζεται δ' οὕτω τὴν ἱστορικὴν ὑποδομὴν τοῦ ἰδεολογικοῦ συστήματος τοῦ Ἑθνους, ἀκατανικήτως φερομένου πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστοριογραφικὴ αὕτη κίνησις δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν ἀφήγησιν· προβληματίζεται ἤδη ὡς ἐπιστήμη καὶ παρακολουθεῖ τὰ γενικώτερα ῥεύματα τῆς Εὐρώπης, τὰς νέας τάσεις καὶ πρωτοβουλίας. Καὶ πάλιν δανεῖζεται τὰ πρότυπα τῆς σκέψεώς της ἐκ δυσμῶν. Τῷ 1795 μεταφράζεται τὸ ἔργον τοῦ *Montesquieu* : *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains (1734)* : Ἔρυνα περὶ προόδου καὶ πτώσεως τῶν Ῥωμαίων συντεθεῖσα παρὰ τοῦ Μοντεσκίου καὶ μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Γαλλικῆς διαλέκτου, ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας, 1795¹⁰⁰. Ἐν τῷ προοιμίῳ γράφονται τὰ ἕξῃς· «καθέκαστος, ὑποθέτω, ἠξέυρει, ὅτι ἐστάθη ποτὲ Γραικικὸν Βασίλειον (ἢ Βυζαντινὴ) Αὐτοκρα-

99. Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾱ, Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη : Φροντίσματα, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 3 κέ.

100. Γ. Λ α δ ᾱ καὶ Ἀθ. Χ α τ ζ η δ ἡ μ ο υ, ἐνθ' ἀνωτ., ἔτος 1795, ἀριθμ. 216, σελ.

τορία), ὅτι ἠχμαλωτίσθη καὶ ὅτι ἐκ τοῦ τότε ἐσκλαβώθημεν, διεσκορπίσθημεν καὶ εὐρισκόμεθα εἰς τὴν κατάστασιν, ὅπου εὐρισκόμεθα. Πλὴν ἐξέτασέ τις τὴν ἀρχὴν τούτου τοῦ Βασιλείου; ἐξέτασέ τις τὴν πρόοδόν του; ἐξέτασέ τις τὰς μεταβολὰς του; ἐξέτασέ τις τέλος πάντων τὰς αἰτίαι τοῦ ἀφανισμοῦ του;» Ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ῥήγας παρεσκεύαζε τὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, *L'esprit des Lois* (1748). Ἱστορικά ἔργα τοῦ Βολταίρου, πλὴν τοῦ περὶ Καρόλου τοῦ IB' τῆς Σουηδίας, ἦσαν ἐνωρὶς γνωστὰ ἐν χειρογράφῳ¹⁰¹. Τέλος, μεταξὺ ἄλλων, μετ' ἐκπλήξεως συναντᾶ τις τὸ δοκίμιον τοῦ Λεονάρδου Brunī (1369 - 1444) λατινιστὶ μετὰ Ἑλληνικῆς μεταφράσεως : Τοῦ Λεονάρδου Ἀρρετίνου περὶ Πολιτείας Φλωρεντίνων - *Leonardi Arretini de Florentinorum Republica* (ἀχρόνιστον, κατὰ τὸν *Legrand* τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος)¹⁰².

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις ἀνέκοψε τὴν ἱστοριογραφικὴν ταύτην δραστηριότητα. Ἡ Ἑλλάς, ἀντὶ τὰ ἀντιγράφη, ἔγραφεν ἱστορίαν εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ εἰς τὰς θαλάσσας. Ἐκ τοῦ μεγάλου τούτου ἀγῶνος προέκυψε πλουσία καὶ ποικίλη ἱστορικὴ γραμματεία. Τὰ κατ' αὐτὴν εὐρίσκονται ἐκτὸς τῶν διαφερόντων τῆς ἡμετέρας ζητήσεως καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἀπασχολήσουν ἡμᾶς ἐνταῦθα. Ἀλλ' ἡ Ἐπανάστασις καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἐλευθέρου Κράτους ἔφεραν πρὸ σκληρῶν πραγματικότητων τὴν ἀνόργανον καὶ ἑτερόκλητον, τὴν ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου ἱστορικὴν ἀναζήτησιν τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων. Ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ πολέμου, ἐκ τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναντήσεως ἀνδρῶν διαφορωτάτης προελεύσεως, ψυχικῆς ἰδιοσυστασίας καὶ πνευματικῆς στάθμης, ἐκ τῶν μορφῶν τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς πίεσεως τῶν ἐπειγόντων προβλημάτων τοῦ παρόντος, ἐκ τῶν ἐξελίξεων τῆς περὶ τὸ Ἑλληνικὸν πρόβλημα διεθνοῦς πολιτικῆς, τῶν δοκιμασιῶν καὶ τῶν ἀπογοητεύσεων προέκυψε

101. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *La Grèce au temps des Lumières, ἐν Γενεύῃ, 1969, σελ. 69.*

102. Φιλ. Ἡ. Ἡλιοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., ἀριθμ. 245, σελ. 310.

μεγάλη ἠθικὴ κρίσις. Μία τῶν ἀπόψεών της ὑπῆρξεν ἡ κρίσις τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως.

Ἐν ἐξωτερικὸν γεγονός ἐπεδείνωσε τὴν κρίσιν ταύτην. Ἡ δημοσίευσις τῶν δύο τόμων τῆς *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, ἐν *Stuttgart καὶ Tübingen*, τοῦ Φιλίππου *Fallmerayer*, κατὰ τὰ ἔτη 1830 καὶ 1836, ἦλθε νὰ ῥίψη βαρεῖαν σκιάν ἐπὶ τοῦ αἰθρίου οὐρανοῦ τοῦ νεοπαγοῦς Κράτους. Ὑπερακοντίζων παλαιότερας δυσμενεῖς κρίσεις τοῦ *C. de Pauw* (1788), τοῦ *Jacob - Salomon Bartholdy* (1805) καὶ ἄλλων¹⁰³, ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς διετύπωσε τὴν θεωρίαν περὶ ἐκσλαβισμού τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς¹⁰⁴. Τὰς ἀνθελληνικὰς του γνώμας ἐπεξέτεινε, συνεπλήρωσε καὶ διηκρόνησε διὰ σειρᾶς πραγματειῶν καὶ δοκιμίων : *Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika?*, ἐν *Stuttgart καὶ Tübingen*, 1835, *Fragmente aus dem Orient, eis τόμους δύο*, ἐν *Stuttgart καὶ Tübingen*, 1845, *Das Albanesische Element in Griechenland*, ἐν *Abhandlungen der Historische Classe der Königl. Bayer. Akademie der Wissenschaften*, τόμος 8, ἐν *Μονάχῳ*, 1860¹⁰⁵.

Ἡ Ἑλληνικὴ διανόησις ἔσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰς ἐδρότατα κυκλοφοροῦμένας ἀπόψεις τοῦ *Fallmerayer* καί, ὡς ἦτο φυσικόν, τὸ ὅλον θέμα ἔλαβε τὰς διαστάσεις ἑνὸς μεγάλου ἐθνικοῦ ζητήματος. Ὁ Ἐμμανουὴλ *Βυβιλάκης* ἐδημοσίευσεν βραχεῖαν πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον : *Neugriechisches Leben, verglichen mit dem Altgriechischen*, zur Erläuterung *Beiter*, ἐν *Βερολίνῳ*, 1840. Ὁ *Διονύσιος Σουρμελῆς* ἠσχολήθη εἰδικώτερον περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηναίων : *Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν*

103. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου, *Δύο «κατήγοροι τοῦ Γένους»* : *C. de Pauw* (1788) καὶ *J. S. Bartholdy* (1805), *Περὶηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸ χῶρον*, ἐν Ἀθήναις, 1968, σελ. 49 -66.

104. *G. Veloudis*, *Jakob Philipp Fallmerayer und die Entstehung des neugriechischen Historismus*, ἐν *Südost - Forschungen*, τόμ. 29 (ἐν *Μονάχῳ* 1970), σελ. 43 - 90.

105. *J. P. h. Fallmerayer*, *Gesammelte Werke*, ἐκδοθέντα ὑπὸ *G. M. Thomas*, εἰς τόμους τρεῖς, ἐν *Λευφίᾳ*, 1861.

Ῥωμαίων μέχρι τέλους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐν Ἀθήναις, 1842. Ὁ Γ. Πεντάδης Δάρβαρις γράφει Δοκίμιον περὶ σπουδῆς τῆς Ἱστορίας, ἐν Ἀθήναις, 1842. Ὁ Σοφοκλῆς Κ. Οἰκονόμος, ἰατρὸς καὶ χειρουργός, εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῆ περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ *Fallmerayer* : Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσης εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον ἐρμηνείας τῶν Ἱπποκράτους Ἀφορισμῶν διατριβή. Ἐν ἧ καὶ μία λέξις πρὸς τὸν Φαλμεράϋερν, ἐν Ἀθήναις, 1843. Ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ συγγράφει ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας ἐκ Φιλιππουπόλεως τὴν διατριβὴν Ἀνατροπὴ τῶν δοξασάντων, γραψάντων καὶ τύποις κοινωνησάντων, ὅτι οὐδεὶς τῶν νῦν τὴν Ἑλλάδα οἰκούντων ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐστίν, ἐν Ἀθήναις, 1843. Ὁ ἀρχαιολόγος Κυριάκος Πιττάκης συνάγει Ὑλὴν ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἐν Ἐφημερίδι Ἀρχαιολογικῆ (Νοέμβριος 1852), κλπ.¹⁰⁶ Τέλος ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος δημοσιεύει τὴν Περὶ τῆς ἐποικίσεως Σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐν Ἀθήναις, 1843, πραγματείαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ διὰ πρώτην φορὰν ἐπιχειρεῖται ἡ συστηματικὴ κριτικὴ ἐξέτασις τῶν ἀυθεντικῶν πηγῶν¹⁰⁷.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ἀποβάλλουσα τὸν στενὸν ἔρηνιστικὸν καὶ μεταφραστικὸν χαρακτῆρά της, προήγατο εἰς γενικωτέρας συνθέσεις καὶ φιλοσοφικὰς θεωρήσεις. Ὁ Γεώργιος Γ. Κοζάκης - Τυπάλδος, ὁ συντάκτης τῆς προκηρύξεως τοῦ Ἰασίου «Μάχου ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος», ἐξέδιδε τὸ ἐκ 514 σελίδων Φιλοσοφικὸν Δοκίμιον περὶ τῆς προόδου καὶ τῆς πτώσεως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις, 1839. Ἀναζητῶν τὰς αἰτίας τῆς προόδου καὶ τῆς

106. Περὶ πάντων τούτων βλ. G. V e l o u d i s, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 68 κέ.

107. Ἐπανεξεδόθη ὡς μέρος δευτέρον τῆς πραγματείας Σλανικαὶ ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις ἐποικίσεις, ἐν Κ. Παπαρρηγόπουλον, Ἱστορικαῖς Πραγματεαῖς, μέρος Α', ἐν Ἀθήναις, 1858, σελ. 261 - 370. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος περιελήφθη ὁ λόγος ὁ ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τὴν 20 Μαΐου 1857, ἡμέραν τῶν γενεθλίων τοῦ Ὁθωνος καὶ ἐπέτειον τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀνωτάτου ἐκπαιδευτηρίου, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον καὶ τὸν ὑπότιτλον : «Ἀνακεφαλαίωσις τῶν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἠθθέντων» (αὐτόθι, σελ. 226 - 260).

πτώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐξαίρων τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν, ὑπολαμβάνων τὸ Ἔθνος καὶ τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα ὡς ὑπόβαθρον καὶ ταύτης καὶ ἐκείνης, ὁ συγγραφεὺς ἐπεδίωκε νὰ ἐμπνεύσῃ «εἰς τὰς τρυφερὰς καρδίας τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας, ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται ἡ μέλλουσα εὐημερία τῆς Πατρίδος, τὸν ὑπὲρ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς ἱερὸν ἔρωτα». Διὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἔκθεσίν του, ἐχρησιμοποίησεν εὐρύτατα κείμενα τῆς ἀρχαίας γραμματείας (ἰδίως τοὺς Πλατωνικοὺς Διαλόγους) καὶ ἱστορικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα τῆς Εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως, κατὰ προτίμησιν Γαλλικὰ καὶ Γερμανικὰ, τοῦ Montesquieu, τοῦ Montaigne, τοῦ Constant, τοῦ Condillac, τοῦ Mably, τοῦ Winckelmann, τοῦ Herder, τοῦ Fichte, τοῦ Kant κλπ.

Βραχύτερον (ἐκ σελίδων 174), ἀλλὰ περιεκτικώτερον εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Μάρκου Ρενιέρη, Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Δοκίμιον, ἐν Ἀθήναις, 1841, ἀφιερούμενον τῷ «I. B. Βίκῳ πατρὶ τῆς Ἐπιστήμης τῆς Ἱστορίας» (Giambattista Vico, 1668 - 1744, ὅστις, πλὴν ἄλλων, συνέγραψε τὴν πραγματείαν *La Scienza nuova*, 1725 - 1744). Τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν διαιρεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς δύο μεγάλας περιόδους, τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν. Ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ ἀνακαλύψῃ «τὸν νόμον, τὸν τύπον τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπότητος», καταλήγει εἰς τὴν θεωρίαν ὅτι δύο στοιχεῖα πάλης, τὸ ἐγὼ καὶ τὸ οὐκ ἐγὼ κυβερνοῦν διὰ τῆς «διπολικῆς τῶν κινήσεως» τὴν ἱστορίαν. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔτρεψε τὴν Ἀνθρωπότητα πρὸς τὴν ἀρμονίαν τῶν δύο ῥοπῶν. «Τὴν λύσιν τῆς μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων πάλης, τὴν ὁποίαν ἡ Ἀρχαιότης δὲν ἠδυνήθη νὰ εὔρη παρὰ διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου, ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ἔδωσε διὰ τῆς ἐνώσεως καὶ τοῦ συνταυτισμοῦ ἀμφοτέρων αὐτῶν»¹⁰⁸. Ἡ κίνησις δὲν ἔχει εἰσέτι τελεωθῆ. «Τὴν ἡμέραν δὲ καθ' ἣν τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα θέλουσι αἰσθανθῆ τὴν ἐν τῷ Θεῷ συνταύτισιν καὶ ἐνότητά των, τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ἡ Ἀνθρωπότης θέλει ἀπεικονισθῆ εἰς τὴν ἐν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι συνένωσιν τοῦ Πατρὸς καὶ

108. Μάρκου Ρενιέρη, Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, σελ. θ'.

τοῦ Υἱοῦ, τὴν ἡμέραν ταύτην ἢ ἀποθέωσις θέλει εἶσθαι ἀποπερατωμένη») ¹⁰⁹.

Ὡς ὁρθῶς παρατηρήθη, «τὰ δοκίμια τοῦ Κοζάκη - Τυπάλδου καὶ τοῦ Ρενιέρη ἀποτελοῦν ὁρόσημον μιᾶς νέας φάσεως τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ. Χαρακτηρίζουν τὴν γένεσιν τῶν Νεοελληνικῶν ἱστορικῶν σπουδῶν» ¹¹⁰. Ἐξ ἄλλου ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς, προαγόμενοι εἰς γενικὰ θεωρητικὰ σχήματα, ὑπηρετοῦν ὑψίστας ἐθνικὰς σκοπιμότητας. «Σκεπτόμενοι, λέγει ὁ Μᾶρκος Ρενιέρης, ὅτι ἡ Δύσις καὶ ἡ Ἀνατολὴ ἀντιπροσωπεύουσι τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ συμφιλίωσις τῶν στοιχείων τούτων θέλει συμφιλιώσει καὶ τὴν Ἀνατολὴν μὲ τὴν Δύσιν»· σκεπτόμενοι «ὅτι ἡ Ἑλλάς εὐρίσκεται ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν καὶ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ ἕως τώρα κοιμωμένη τὸν βαρὸν τῆς δουλείας καὶ τῆς ἀμαθείας ὕπνον, ἐξύπνησε καὶ κατετάχθη εἰς τὸν χορὸν τῶν ἐλευθέρων ἐθνῶν, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ νέα αὕτη ἐποχὴ ὑπέβαλεν εἰς τὴν Ἀνθρωπότητα νέον θέμα ἐρευνῶν καὶ ἐνεργείας, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ σύμπτωσις αὕτη μᾶς ἀνακαλύπτει τοὺς ὑψηλοὺς περὶ τῆς Ἑλλάδος σκοποὺς τῆς Θεῆς Προνοίας, ὅτι (...) ἐδῶ θέλει λάβει ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν πραγματοποίησίν του;» «Θέσατε, καταλήγει ὁ Ρενιέρης, τὴν χειρὰ σας ἐπὶ τοῦ γεωγραφικοῦ χάρτου, ἐπὶ τῶν πέντε τούτων στοιχείων, Ἑλλάς· καὶ θέλετε αἰσθανθῆ ὅτι ἐδῶ πάλλει τὴν σήμερον ἡ καρδιά τῆς Ἀνθρωπότητος, ὅτι ἐδῶ εἶναι σήμερον τὸ κέντρον τοῦ κόσμου· ἐδῶ συναθροίζονται τῆς Εὐρώπης οἱ στόλοι· ἐδῶ οἱ πολιτικοὶ τῆς Εὐρώπης ἄνδρες ἔχουν προσηλωμένα τὰ βλέμματά των· ἐδῶ τῆς Εὐρώπης οἱ ποιηταὶ ἔρχονται νὰ ζητήσουν νέας ἐμπνεύσεις· ἐδῶ εἶναι τὰ σπέρματα τῆς εὐρύνης ἢ τοῦ πολέμου τῆς Οἰκουμένης. Ὅπισθεν τοῦ πολιτικοῦ τῆς Ἀνατολῆς ζητήματος, ὑπάρχει τὸ φιλοσοφικὸν τῆς Ἀνατολῆς ζήτημα·

109. Αὐτόθι, σελ. 1β'. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *La Grèce au temps des Lumières*, σελ. 142 κέ.

110. G. Veloudis, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 52.

καὶ ἡ Ἑλλάς εἶναι προωρισμένη νὰ λύσῃ καὶ τὸ ἓν καὶ τὸ ἄλλο»¹¹¹.

Εὐρισκόμεθα πρὸ μιᾶς ἰδιαζούσης («Μεγάλης Ἰδέας»), ἡ ὁποία ὁραματίζεται διὰ τὸ νεοπαγὲς βασιλεῖον παγκόσμιον πνευματικὴν ἀκτινοβολίαν. Ἐν τῇ ἐκδοχῇ ἄλλωστε ταύτῃ ἐχρησιμοποίησε τὸν ὄρον ὁ Ἰωάννης Κωλέττης κατὰ τὴν ἀγόρευσίν του ἐνώπιον τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως τὴν 14 Ἰανουαρίου 1844: «Διὰ τὴν γεωγραφικὴν τῆς θέσιν ἡ Ἑλλάς εἶναι τὸ κέντρον τῆς Εὐρώπης· ἰσταμένη καὶ ἔχουσα ἐκ μὲν δεξιῶν τὴν Ἀνατολήν, ἐξ ἀριστερῶν δὲ τὴν Δύσιν, προώριται, ὥστε διὰ μὲν τῆς πτώσεως αὐτῆς νὰ φωτίσῃ τὴν Δύσιν, διὰ δὲ τῆς ἀναγεννήσεως τὴν Ἀνατολήν»¹¹². Αἱ μεγάλοι αὗται ἰδέαι, ὑπὸ διαφόρους ἀποχρώσεις, ἀναγκῶνται εἰς τὴν γενεὰν τῶν νέων ἀνδρῶν, οἵτινες θὰ ἀναλάβουν βραδύτερον μεγάλας πρωτοβουλίας. Οὕτως εἰς τὴν ομάδα τοῦ ὑψηλῆς στάθμης καὶ ἐμπνεύσεως βραχυβίου περιοδικοῦ Εὐρωπαϊκὸς Ἐραμιστῆς (τῷ 1840), ἀπὸ τοῦ 1842 Ἐραμιστῆς, εἰς τὸ πλευρὸν παλαιότερων τινῶν συνεργατῶν, ἐπιβάλλονται τὰ ὀνόματα τοῦ Περικλέους Ἀργυροπούλου (1809 - 1859), τοῦ Ἀλεξάνδρου Ῥαγκαβῆ (1809 - 1892), τοῦ Κωνσταντίνου Κομποτόπου (1812 - 1878), τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ (1814 - 1896), τοῦ Μάρκου Ῥενιέρη (1815 - 1890), τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου (1815 - 1891) κ.ἄ.

Διὰ τῆς πτώσεώς της ἡ Ἑλλάς, εἶπεν ὁ Κωλέττης, ἐφώτισε τὴν Δύσιν, διὰ τῆς ἀναγεννήσεως προώριται νὰ φωτίσῃ τὴν Ἀνατολήν· (τὸ μὲν πρῶτον ἐξεπλήρωσαν οἱ προπάτορες ἡμῶν, τὸ δὲ δεύτερον εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνατεθειμένον). Ἀλλὰ τί εἶναι ἡ Ἑλλάς; Ἀνατολὴ ἢ Δύσις; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον ἀνωνόμου διατριβῆς τοῦ περιοδικοῦ Ἐραμιστῆς (1842), ὅπου ἀναπτύσσονται ἱστορικαὶ σκέψεις ἐκτάκτου νηφαλιότητος, θεμελιοῦσαι προγράμματα, πνευματικὰς καὶ ἰδεολογικὰς στάσεις καὶ ἀντιδράσεις ἔναντι τῶν προβλημάτων τοῦ πα-

111. Μάρκου Ῥενιέρη, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. ιβ' κέ.

112. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, ἔκδοσις δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1965, σελ. 47 κέ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Τῆς Μεγάλης ταύτης Ἰδέας» (Σχέδια φιλολογικὰ), ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἱατρολογιοτεχνικὴ Στέγη», 1970, σελ. 7 κέ.

ρόντος¹¹³. («Ίσως τὸ ζήτημα τοῦτο, λέγει ὁ συγγραφεὺς, ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἐρώτημα Ἐνατολὴ ἢ Δύσις; φανῆ ἔκ πρώτης ὄψεως ἀδιάφορον· ὅστις ὅμως σκεφθῆ ὀλίγον περὶ αὐτοῦ, θέλει συμφωνήσει μὲ ἡμᾶς, ὅτι ἐξ ὅλων τῶν ζητημάτων ὅσα ἐγέννησεν ἢ κατὰ τὸν αἰῶνά μας ἀνάστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερον, καὶ ὅτι πᾶς πολιτικὸς ἀνὴρ ὁ ἀμελῶν τοῦ ζητήματος τούτου τὴν μελέτην καὶ λύσιν, ὁμοιάζει νάυτην πλέοντα τὸν Ὠκεανὸν ἄνευ χάριτος καὶ πυξίδος») ¹¹⁴. Καὶ συνοψίζει ὡς ἐξῆς τὰ συμπεράσματά του: «Νομίζομεν ἀρκούντως ἀποδεδειγμένον, ὅτι ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὴν φύσιν, κατὰ τὸν πολιτισμὸν, κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ἀποστολήν, εἶναι Δύσις καὶ ὄχι Ἐνατολή· ὅτι εἰς τοὺς χρόνους τῆς παρακμῆς καὶ διαφθορᾶς, ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν, ἐφάνη λησμονοῦσα ἑαυτὴν καὶ εἰς τὸ ἀντίθετον ἑαυτῆς μετασχηματιζομένη· ὅτι ὅμως ἀναγεννηθεῖσα ἤδη, ἐπανέρχεται ὡς φωταγωγὸν ἄστρον εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς τροχίαν καὶ ὑπόσχεται νὰ γίνῃ ἐκ νέου ὁ ἀρχηγὸς τῆς Δύσεως εἰς τὴν ἠθικὴν τῆς Ἐνατολῆς κατάκτησιν καὶ ἀνάπλασιν») ¹¹⁵.

Τὰς Ἀσιατικὰς ἰδέας περὶ Τέχνης, τὰς Συριακὰς ἢ Αἰγυπτιακὰς μορφάς, τὴν παρακμὴν τῆς κατὰ κόσμον Ζωγραφικῆς, τὸν ἀφανισμὸν τῆς Γλυπτικῆς καταγγέλλει ὁ Στέφανος Κουμανοῦδης εἰς τὸ φυλλάδιόν του Ποῦ σπεύδει ἡ Τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον. Προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, ἐν Βελιγραδίῳ, 1845. Ὁ Κουμανοῦδης, γεννηθεὶς τῷ 1818 ἐν Ἀδριανουπόλει, σπουδᾶσας ἐν Μονάχῳ καὶ Βερολίνῳ, ὅπου ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ Θεοδώρῳ Γουλιέλμῳ Thiersch, τῷ Λεονάρδῳ Spengel, παρὰ τῷ Φρειδερίκῳ Γουλιέλμῳ Schelling, τῷ Φιλίππῳ Αὐγούστῳ Boeckh, παρὰ τῷ Καρόλῳ Ritter, μετεκπαιδευθεὶς ἀκολούθως ἐν Παρισίοις, διορισθεὶς τῷ 1845 ὑφηγητῆς τῶν Λατινικῶν Γραμμά-

113. Ἐρασιπῆς ἦτοι Συλλογὴ διατριβῶν πρωτοτύπων καὶ μεταφραζομένων ἐκ τῶν ἀρίστων περιοδικῶν, φυλλάδιον Γ', τόμος Α' τοῦ ἔτους Β', ἐν Ἀθήναις, 1842, σελ. 189 - 215.

114. Αὐτόθι, σελ. 189.

115. Αὐτόθι, σελ. 213 κέ.

των εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ὁθωνος, μετελαμπάδευσεν εἰς τὴν ἀναπτυσσομένην Ἑλλάδα τὰς ἰδέας καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἀκμαζούσης Γερμανικῆς Σχολῆς ¹¹⁶. Τὸ νεανικὸν ἐκεῖνο δοκίμιόν του, γραφὲν ἐν Παρισίοις τὴν 25 Μαρτίου 1843, θέτει εὐθέως τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα, τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, «εἰς ἐποχὴν μεταμορφωτικὴν τῶν πάντων», τὴν ὁποίαν ἔζων ἀναντιρρήτως οἱ Ἕλληνας ¹¹⁷. Ἡ θρησκευτικὴ Τέχνη, ὡς αὕτη διεμορφώθη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἠκολούθησε («τὸ σοβαρώτερον καὶ μελαγχολικώτερον ἀνατολικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον διαδοθὲν εἰς τοὺς Ἕλληνας εἶχε γίνει, νὰ εἶπω οὕτως, ἀνατολικώτερον ἐαυτοῦ, προϊόντος τοῦ χρόνου»). Οὕτως («ἡ θεία πηγὴ τοῦ καλοῦ, τῆς ἀδελφῆς ταύτης ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ, παρεγνώρισθη καὶ ἐπρογράφη. Οἱ τεχνῖται δὲν εἶχον πλέον οὐδεμίαν ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ τὸν τρόπον τῆς παραστάσεως τῶν ὑποθέσεων»). Τότε «εἰσέφρησαν εἰς τὰς κεφαλὰς των αἱ στρεβλαὶ περὶ καλοῦ ἰδέαι. . .» ¹¹⁸. Περιοριζόμενος εἰς τὴν Ζωγραφικὴν καὶ τὴν Γλυπτικὴν, ὁ συγγραφεὺς συνιστᾷ τὴν καλλιέργειαν ὅλων τῶν εἰδῶν, τῆς εἰκονικῆς ζωγραφίας (*portrait*), τῆς ἱστορικῆς ἢ μεγαλογραφίας, τῆς τοπιογραφίας (*paysage*), τῆς ἀγαλματοποιίας, τέχνας, τὰς ὁποίας ἐξόχως προήγαγον οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης. Ποῦ μᾶς φέρει ἡ ὁδὸς αὕτη; Εἰς μέρη ὅλως ἄγνωστα πρῶην; εἰς ξένους τόπους; «Ἄλλοι λαοὶ χρήζουσι τοιαύτης ξενιτείας πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν καλῶν, τῶν κοσμοῦντων τὸν κοινωνικὸν βίον. Ὁ εὐτυχὴς Ἕλλην ὑπάγει εἰς τὴν Ἑλλάδα πάλιν, τὴν γηραιὰν πατρίδα του, διὰ νὰ ἴδῃ καὶ νὰ μάθῃ τὰ ὅσα εἶχε λησμονήσει πρὸ τοσοῦτων αἰώνων. . .»). «Καὶ εἶναι ἤδη καιρὸς, νὰ συνίδῃ ὅλον τὸ Ἔθνος ταύτην τὴν ἀλήθειαν, ὅσον ἔνεστι, διὰ νὰ ποτίζεται μὲ περισσοτέραν ἐμπιστοσύνην τὰ νάματα τῆς ὅλης Εὐρωπαϊκῆς σοφίας, ὡς πηγάσαντα ἐξ Ἑλ-

116. Ν. Ἀ. Βέη, Ἑμμετρα Στ. Κουμανούδη, ἐν Ἀρχεῖῳ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θεσαυροῦ, τόμ. 14 (1949), σελ. 336 κέ.

117. Στ ε φ ά ν ο υ Κ ο υ μ α ν ο ῦ δ η, Ποῦ σπεύδει ἡ Τέχνη τῶν Ἑλλήνων σήμερον, σελ. 5.

118. Αὐτόθι, σελ. 15.

λημικῆς γῆς, καὶ διὰ τοῦτο προσφορώτατα εἰς τὸν ὄργανισμόν ἡμῶν καθὼς Ἑλλήνων»¹¹⁹. Ἡ μετάφρασις τῶν δύο πραγματειῶν τοῦ *Winckelmann* χαρακτηρίζει τὰς ῥοπὰς ταύτας.

Αἱ γενναῖαι αὐταὶ ἰδέαι συνταράσσουν τὴν Ἑλληνικὴν Διανόησιν δέκα μόλις ἔτη μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Βασιλείου καὶ ὀδηγοῦν εἰς ὀξυτάτην κρίσιν τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τοῦ Ἔθνους. Αὕτη ἐν τελευταία ἀναλύσει ἐστρέφετο περὶ τὰ πρότυπα, τὰ ὁποῖα ὄφειλε νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ Ἑλληνισμός, ἐν ἄλλοις λόγοις περὶ αὐτὰς τὰς πηγὰς τῆς ἐμπνεύσεως καὶ τοὺς κανόνας τῆς παιδεύσεως τῆς ἀνασυγκροτουμένης ἐκείνης κοινωνίας. Ὡς ἦτο φυσικόν, οἱ Ἕλληνες καὶ παλαιότερον, ἀλλὰ ἐντόνως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶχον σταθῆ διστακτικοὶ καὶ εἶχον διχασθῆ μετὰξὺ δύο φωτεινῶν κέντρων τῆς παραδόσεως, δύο μεγάλων περιόδων τῆς ἱστορίας, δύο συμβόλων, τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Εἰς τὸν διχασμὸν τοῦτον παρενεβάλλετο, ἄλλοτε συμπορευομένη καὶ ἄλλοτε ἐναντιομένη πρὸς τὴν παράδοσιν, ἡ ἀπὸ μακροῦ παρατηρουμένη ἰσχυρὰ ἔλξις πρὸς τὴν «πεφωτισμένην Εὐρώπην».

Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς Ἀρχαιότητος συνέδεον ἀμέσως τὰ δύο ἄκρα, τοὺς κλασσικοὺς χρόνους καὶ τὴν ἀναγεννωμένην διὰ τῆς Ἐπαναστάσεως Ἑλλάδα, παρεγνώριζον δὲ καὶ αὐτὴν τὴν οὐσίαν τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ ὑπετίμων τὴν οἰκουμενικὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ ἀρχαῖζοντες (ὁ ὅρος δὲν λαμβάνεται ἐνταῦθα ἐν τῇ γλωσσικῇ του ἐννοίᾳ) ἀνῆκον κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τοὺς φιλολόγους καὶ τοὺς νομομαθεῖς τοῦ νεοσυστάτου Πανεπιστημίου τοῦ Ὄθωνος. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὀνομάσῃ ἄνδρας διαπρέφαντας ἐν τῇ καλλιιεργείᾳ τῶν ἐπιστημῶν, ἀληθεῖς δημιουργοὺς τῆς ἐπιστημονικῆς παιδεύσεως, τὸν Νικόλαον Ἰ. Σαρίπολον, τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα Στέφανον Κουμανοῦδην, τὸν Μιχαὴλ Ποτλῆν¹²⁰, τὸν Κωνσταντῖνον Φρεαρί-

119. *Αὐτόθι*, σελ. 7.

120. Μιχαὴλ Ποτλῆ, *Εἰσαγωγικὸν Μάθημα εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις, 1859.*

την¹²¹. Κατὰ τρόπον σαφέστατον θέτει τὸ πρόβλημα ὁ Νικόλαος Σαρίπολος εἰς τὸ δοκίμιον Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 21 Ὀκτωβρίου 1848 κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν πολιτευμάτων, ἐν Ἀθήναις, 1848, σελ. 24. Μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνεία μάχην «πέπλος μέλας δουλείας ἐπισκιάζει τὴν Ἑλλάδα, ἐποχὴ μακρᾶς καταστροφῆς, ἐποχὴ ἄγονος. Τοὺς Μακεδόνας διαδέχονται οἱ Ῥωμαῖοι, τοὺς Ῥωμαίους οἱ βάρβαροι τοῦ Βορρᾶ, τούτους δὲ οἱ αἰμοχαρεῖς τῆς Κασπίας περὶ-οικοι. Ἡμεῖς, συμμελετήσαντες τὴν λαμπρὰν τῆς Ἑλλάδος ἐποχὴν, θέλομεν φθάσει μέχρι τοῦ κρημνοῦ, ἔνθα καταπίπτει ἡ Ἑλληνικὴ εὐκλεία, ἀλλ' ἀπέναντι θέλομεν ἴδει ὑφούμενον καὶ ἀπανγάζον τὸ τῆς ἡμετέρας πατρίδος κλεινὸν μέλλον. Θέλομεν χαιρετίσει αὐτό, γεφυροῦντες τὰ δύο διεστῶτα, καὶ ἀποστρέφοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἀναμέσον χάσματος, θέλομεν συσπυρᾶσαι κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα, οἷον ἔχει αὐτὸ σήμερον ἡ Ἑλλάς, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου θέλομεν εὐαγγελίσει τὴν ἐλευθερίαν εἰς τοὺς περὶ ἡμᾶς ἀδελφοὺς ἡμῶν».

Ἄλλὰ τὸ μᾶλλον χαρακτηριστικὸν κείμενον εἶναι ὁ Λόγος, ὁ ἐκφωνηθεὶς τὴν 20 Μαΐου 1853 ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς ιδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη, ἐκτάκτου καθηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας¹²². Ἡ «ἱστορικωτέρα» καὶ «πολιτικωτέρα» πραγματεία, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῇ ἐπισήμῳ ταύτῃ εὐκαιρίᾳ ἐπιχειρεῖ ὁ συγγραφεὺς, εἶναι ἡ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνικότητος, «θεωρουμένης ὑπὸ πολιτικὴν ἔποψιν, τὴν τῆς ἐνότητος». Τὴν ἐνότητα ἀναζητεῖ καθ' ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν. Τὸ «μικρὸν ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν χρόνων σπέρμα τῆς ἐνότητος» φαίνεται ὅτι ἔλαβε τὴν πρώτην ἐπίδοσιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ῥωμαϊκῆς δυναστείας. Ὑπῆρξεν «ἔθνος Ἑλληνικὸν καθ' ὅλον τὸν μέσον αἰῶνα», λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ Κουμανούδης·

121. Κωνσταντίνου Φραερίτου, Λόγος γενεθλιακὸς περὶ τῶν τυχῶν καὶ τῆς φύσεως τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἐκφωνηθεὶς, ἐν Ἀθήναις, 1863.

122. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853 κατὰ τὴν ἐπέτειον ἐορτὴν τῆς ιδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ὁθωνος, ὑπὸ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη, ἐν Ἀθήναις 1853.

ἀλλὰ «εἰς ἀμάθειαν περιπεσὸν ἐλεεινῆρ, ὑπεῖκεν εἰς τὰ δεσποτικά δόγματα τῆς Καισαρικῆς ἀρχῆς [τοῦ Βυζαντίου], ἥτις παρελθὸν ἔχουσα ξένον, ποτὲ δὲν ἐξεφράσθη ὅτι ἀπηρνήθη αὐτό. Αἴσθησις πολιτικῆς ὑπάρξεως ἔλειπεν ἐν τῷ λαῷ ἢ ἐκοιμᾶτο ὑπνον βαθύν», εἶναι δὲ «τὰ μάλιστα ἀμφίβολον, ἂν παρατεινομένης ἔτι τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἦτο δυνατόν νὰ ἔλθωσιν οἱ Ἕλληνες εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθοῦς αὐτῶν οὐσίας». Τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον δὲν ἠγέρθη (εἰμὴ ἀφοῦ, καὶ τῆς μεγίστης συμφορᾶς ἐπελθούσης, τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου, ἀνεγεννήθησαν τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐν τῇ Δύσει). Νῦν, ἀφοῦ ἐπὶ δέκα ἕξ δουλικούς αἰῶνας τὸ Ἔθνος ἐτυραννήθη («ὑπὸ ἐγχωρίων καὶ ξένων»), «πολιτεία συνέστη μία Ἑλληνική, περιλαβοῦσα, εἰ μὴ πάσας, τόσας ὅμως Ἑλληνίδας χώρας, ὅσας οὐδέποτε τούτῳ τῷ ὀνόματι, καὶ Βασιλεὺς Ἑλλάδος ἀληθῶς καὶ κυρίως ἀνεκηρύχθη, ἐγράφη καὶ ἐπροφέρθη πρῶτον τῷ 1833. Ἐλευθερία ἰδρύθη εὐνομος, ἄνευ προνομίων ἐπαχθῶν καὶ ἄνευ τῆς ἐπαράτου δουλείας, ἐπίσης πρῶτον ἐν Ἑλλάδι ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῶν».

Εἰς τὴν ἀρχαῖζουσαν παράταξιν ἀντιτάσσεται ἡ μετριοπαθῆς μερὶς τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας. Ἦδη τῷ 1842 ὁ ὑφηγητῆς τοῦ Δικαίου Παῦλος Καλλιγᾶς, μαθητῆς τοῦ Φρειδερίκου Καρόλου Savigny, εἰς τὴν σύντομον πραγματείαν του Ἡ ἐξάντλησις τῶν κομμάτων ἦτοι ἠθικά γεγονότα τῆς κοινωνίας μας ¹²³, κείμενον ὄντως πρωτοποριακόν, μεστὸν φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ πολιτικῆς ἐνοράσεως, ὠμίλησε περὶ «τριχοτομίας τοῦ Ἔθνους». Ἀνέλυσε τὰ στοιχεῖα, τὰ ἀπαρτίζοντα τὰ κόμματα, καὶ ἀνεζήτησε τὴν ἀπωτέραν των σημασίαν. Ἐδέχθη ὅτι «τὸ πρῶτον στοιχεῖον τῆς κοινωνίας μας, ἡ βᾶσιμος ζύμη, νὰ εἴπωμεν οὕτως, εἶναι λείψανον ἀρχαῖον, Βυζαντινόν. Διὰ τῆς θρησκείας, διὰ τῆς πνευματικῆς καταγωγῆς καὶ διὰ τοῦ ζυγοῦ αὐτοῦ τῆς δουλείας ἢ καθέδρα τοῦ Βυζαντίου δὲν ἤλλαξεν. Ἀπὸ τὰς βᾶσεις τῆς Ἁγίας

123. Ἀνατύπωσις: Παύλου Καλλιγᾶ, Μελέται νομικά, πολιτικά, οικονομολογικά, ἱστορικά, φιλολογικά κλπ. καὶ Λόγοι ἐν τῇ Ἐθνοσυνελεύσει καὶ τῇ Βουλῇ, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1899, σελ. 483 - 505.

Σοφίας ἀκόμη ἀκούει ὁ εὐσεβῆς τὴν φωνὴν τῆς νεκραναστάσεως. Ἐκεῖ ἤρχετο ὁ πολιτισμὸς καὶ ἐκεῖ ἐπέστρεφεν ὁ πολιτισμένος τῆς τύχης δόκιμος»¹²⁴.

Ἄλλ' ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῆς τριμεροῦς ὑφῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ὁ φλογερὸς ἀπολογητὴς τῆς ἐνότητος θὰ ἀποβῆ ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Εἰς τὰ Ἐξιστορικά δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Κερκύρα, 1852, καὶ εἰς τὰς Βυζαντινὰς Μελέτας. Περὶ πηγῶν τῆς Νεοελληνικῆς Ἐθνότητος ἀπὸ Η' ἄχρι Ι' ἑκατονταετηρίδος μ. Χ., ἐν Ἀθήναις, 1857, θὰ ἐπανορθώσῃ τὸν Βυζαντινὸν μέσον αἰῶνα, «σύστημα καὶ αὐτὸ στρεφόμενον ἀμεταθέτως περὶ τρεῖς αὐθεντίας, τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν Χριστιανικὴν καὶ τὴν Ῥωμαϊκὴν»¹²⁵. Εἰς δὲ τὸν μεσαιωνικὸν τοῦτον Ἑλληνισμὸν θὰ ἀναζητήσῃ τὰς ῥίζας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, αἱ ὁποῖαι ἀναβλύζουσιν («ὑπόγειοι καὶ ἀδιόρατοι ἐξ αὐτῆς τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως· ἀναπηδῶσιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Θεοδοσίου· ζητοῦσι τὸν εὐθύτερον καὶ συμφορότερον δρόμον ἀπὸ Λέοντος τοῦ Θρακὸς ἄχρι Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, καὶ δὲν ὀρμῶσιν ἀκατάσχετοι πλέον ἢ εἰς τὰς ἡμέρας Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα καὶ τῶν διαδόχων του, ἰθυτενῶς ἔκτοτε πρὸς τὴν σύγχρονον παλιγγενεσίαν μας εὐθυποροῦσαι») ¹²⁶. Οὕτως ἡ Ἑλληνικὴ ἱστοριοκρατία, ἐκπηδήσασα ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως πρὸ δύο αἰῶνων, κορυφούται κατὰ τρόπον δραματικὸν ἐνώπιον τῶν λεωφόρων, τὰς ὁποίας ἀνοίγει ἡ Ἱστορία καὶ πρὸ τῶν ὁποίων ἴσταται καχεκτικόν, τεταλαιπωρημένον, διστακτικὸν καὶ ἀναποφάσιστον τὸ ἐλεύθερον Ἔθνος. Ἐνὸς ὀλοκλήρου αἰῶνος τραχεῖς ἀγῶνες θὰ εἶναι τὸ ἔσχατον ἀποτέλεσμα τῶν ἀγωνιωδῶν τούτων ἀναζητήσεων.

Τὰς περὶ ἐνότητος ἀπόψεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας κατέστησε κτῆμα ἐς αἰὲ τοῦ Ἔθνους ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ

124. Αὐτόθι, σελ. 485.

125. Σ π υ ρ. Ζ α μ π ε λ ί ο υ, Βυζαντινὰ Μελέται, σελ. 33 κέ.

126. Αὐτόθι, σελ. 62 κέ. Γενικῶς περὶ πάντων τούτων βλ. καὶ Δ. Ἄ. Ζ α κ υ θ η - ν ο ὦ, Ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, σελ. 49 κέ.

φωνή του ὑπῆρξε βαρεῖα καὶ ὑπεύθυνος, ἐκάλυψε πάσας τὰς ἄλλας φωνάς καὶ ἠκούσθη εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου ὑπὸ παντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ. Τὸ μνημεῖον τῆς ἐνότητος ἔπλασεν ἄνευ περιπτοῦ («ἱστοριομικοῦ») φόρτου διὰ τῆς κρυσταλλίνης πρώτης ὕλης τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως. Ἀντὶ τῆς σαθοῦς γεφύρας, τῆς συνδεούσης τὰ δύο διεστῶτα, κατεσκεύασεν εὐρείαν λεωφόρον, διασχίζουσαν τὸν ἀποκατασταθέντα χῶρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ παραλαμβάνουσαν ἐξ αὐτοῦ τὰ ἑτερότροπα στοιχεῖα, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἀπαρτισθῇ ἡ σύνθεσις τοῦ μέλλοντος ¹²⁷.

Σήμερον ἐπὶ τῇ συμπληρώσει ἑκατονταετίας ἀπὸ τοῦ τερματισμοῦ τοῦ μεγάλου ἐκείνου μόχθου ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἐγκεχειρισμένη ἐκ τῶν νόμων καὶ τῆς παραδόσεως τὴν παρακαταθήκην καὶ τὴν προστασίαν τῆς πατρίου παιδείας, τιμᾷ τὸν Κωνσταντῖνον Παπαρρηγόπουλον κατὰ τὴν ἑκατοστὴν πεντηκοστὴν καὶ τρίτην ταύτην ἐπέτειον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας ¹²⁸.

---

127. Ἐκτὸς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, διδακτικὰ εἶναι καὶ τὰ ἐλάσσονα κείμενα τοῦ Παπαρρηγοπούλου: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (Ἡ πρώτη μορφή: 1853), ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἐν Ἀθήναις, 1970, καὶ Προλεγόμενα, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἐν Ἀθήναις, 1970.

128. Εἶναι ἐνόητον ὅτι ὁ πανηγυρικὸς οὗτος λόγος ἐξεφωνήθη ἐν ἐπιτετημένῃ διατυπώσει.